

2005/5

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида
079-рақам билан рўйхатга
олинган

Тахририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59

E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААХМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Матлуба НУРМАТОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТЎХЛИЕВ,
Наима УБАЙДУЛЛАЕВА.

МУНДАРИЖА

МЕТОДИКА

Nargiza MUSULMONOVA. Ona tilini tabaqalashtirib o‘qitishda murakkab mashqlar.	4
Isroil TOSHEV. Nutqda yuklama vositasida bog‘langan qo‘shma gaplardan foydalanishni o‘rgatish tajribasidan.	6
Maqsuda SARIBOYEVA, Umarjon ZAKBAROV. Umumta’lim maktablarning 9-sinfida "Hayrat ul-abror" asarini o‘rganish.	9
Yoqub SAIDOV. Cho‘lpon dramasining tili xususida.	14
Xolida FOZILOVA. O‘quvchilarga Zavqiy ijodini zamonaviy texnologiya asosida o‘rgatish.	18
Abdug‘opir QOSIMOV. "Begona"da absurd ruhi.	23
Mahliyo Saidova. 5-sinfda "Iboralar" mavzusini o‘rgatish tajribasidan.	25

TILSHUNOSLIK

Лазокат ЖАЛОЛОВА. А.Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романида экстралингвистик воситалар ифодаси.	31
Фазлиддин ШАРИПОВ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи феъл шакллари.	34

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ваҳоб РАҲМОНОВ. Алишер Навоийнинг бадиий мўъжизаси. ..	37
Гулбаҳор БОБОМУРОДОВА. Илм-маърифат ҳақидаги Навоий ғояларининг болалар тарбиясидаги ўрни.	39
Исломжон ЁҚУБОВ. Қаҳрамон қисмати ифодасида мифологик модель.	42
Бухориддин МАМЕДОВ. Ўзбек ва қозоқ халқлари адабий алоқалари тарихига бир назар.	47

MUMTOZ ADABIY ASARLAR LUG‘ATI

Боқижон ТЎХЛИЕВ. Қадимги туркий тил луғати.	52
--	----

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Зафар НАЗАРОВ. Турк тилини ўқитишда айрим кўмакчи феълларнинг лексик-семантик хусусиятлари.	55
--	----

NUQTAI NAZAR

Меҳринисо АБУЗАЛОВА. Пайт, ўрин, миқдор маъноларини	
---	--

англатувчи сўзларни ўрганиш ҳақида баъзи бир мулоҳазалар.	59
Ихтиёр УМИРОВ. Кўчим асосли турғун бирикмалар.	62
Йўлдош СОЛИЖОНОВ. Ремаркалар ҳақида.	65

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Гулжамила АЪЗАМХЎЖАЕВА. Бу диёрда асло гуллар сўлмайди.	71
---	----

SIHAT-SALOMATLIK YILIGA

Шаҳноза ЖЎРАЕВА. 8-синф учун диктант матнлари.	83
---	----

CHET TILINI O'RGATISH MASALALARI

Дилдора РЎЗМЕТОВА. Инглиз тили дарсларида интерфаол усуллардан фойдаланиш.	85
--	----

BARHAYOT UMRLAR

Зариф ҚУВОНОВ. Навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов.	88
---	----

SO'RAGAN EKANSIZ

Аҳадхон МУҲАММАДИЕВ. Муҳийми ёки Муҳйи.	92
--	----

ETIMOLOGIYA

М.НОРҚУЛОВА. Ўз ва ўзлашма исмлар ҳақида.	95
--	----

METODIKA

Ona tilini tabaqalashtirib o‘qitishda murakkab mashqlar

Ma’lumki, hozirgi kunda maktab ona tili ta’limi oldiga qo‘yilgan vazifalardan biri – tabaqalashtirib o‘qitishdir. Bu demakki, standart va dasturlarda ko‘rsatilgan minimal bilimlardan tashqari, bilim darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar uchun har bir mavzu bo‘yicha beriladigan chuqurlashtirilgan bilimni aniqlab olish kerak. Ushbu maqolada biz ana shunday bilim haqida so‘z yuritamiz.

Nutqda lisoniy birliklar bevosita kuzatishda berilgan xususiy hodisalar alohidaliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, har bir alohidalikda turli lisoniy umumiyliklar zarralari qorishiq holda voqelanadi. Masalan, *Yigit boraveribdi, boraveribdi, bir katta chinor oldidan chiqibdi* gapidagi *boraveribdi* so‘z shaklini olaylik. Bu so‘z shaklida *bormoq* fe‘lining umumiy lug‘aviy ma‘nosi nutqiy ma‘noga aylangan va u sintaktik, morfologik va uslubiy umumiyliklar bilan qorishiq holat kasb etgan. Bu so‘zdan lug‘aviy, morfologik, sintaktik, uslubiy umumiyliklardan birining shu nutqiy parchadagi xususiylanishini ajratib olish uchun o‘quvchida induktiv tafakkur qilish malakasi shakllangan bo‘lishi lozim. Induktiv tafakkur qilish ko‘nikmasiga ega bo‘lgan o‘quvchi bu fe‘lda aks etgan yuqoridagi turli umumiyliklar zarralarini birlashtirib, hodisaga umumiy baho beradi.

Zero, nutqiy parchada kishining bir joyga yo‘nalgan o‘tgan zamondagi ancha davomli yurish harakati qorishiq ma‘nosi mujassam. Vaholanki, nutqiy parchada quyidagi umumiylik zarralari mavjud:

Lug‘aviy umumiylik: jonli mavjudotlarning ma‘lum joyga yetishini ifodalovchi yurish harakati.

Morfologik umumiylik: o‘tgan zamonda; davomiylik.

Sintaktik umumiylik: bosh kelishikdagi otga bosh so‘z maqomida bog‘lanish; kesimdagi lug‘aviy ma‘noli birlik o‘rnini to‘ldirish.

Uslubiy umumiylik: ma‘no kuchaytirish.

Demak, ma‘lum bo‘ladiki, nutqiy parcha haqida o‘quvchiga uch xil savol bilan murojaat qilish mumkin:

1. Nutqiy parcha (so‘z, so‘zshakl)ning ma‘nosi nima? (induktiv bo‘lmagan savol)

2. Nutqiy parchada qanday ma‘nolar bor? (to‘la induktiv bo‘lmagan savol)

3. Nutqiy parchada ma'nolarning qanday turlari bor? (induktiv savol).

Zukko o'quvchilarga beriladigan bu savollarning uchalasi navbatma-navbat yoki bittama-bitta beriladi. Tabaqalashtirilgan ta'limda savollar ana shunday – bosqichli umumlashtirish talablari asosida oddiydan murakkabga yo'nalishida bo'ladi.

Har qanday grammatik shaklda kategorial (shu shaklning o'ziga xos) va nokategorial (shaklga xos bo'lmagan) ma'nolar qorishib, go'yo bu ma'nolarning barchasi shu shaklga xosdek «aldamchi» tasavvur uyg'otadi. O'qituvchi umumlashtirishga asoslangan yuqoridagi kabi bir necha bosqichdan iborat savollar tizimini tuzadi va o'quvchilar ongidagi tasavvurlarni yo'qotishga harakat qiladi. Masalan, yuqorida berilgan gapdagi *boraveribdi* fe'lga o'tgan zamon davom fe'li deya qaraladi. Lekin, fe'l o'tgan zamon ma'nosiga ega bo'lib, davomiylik harakat tarzi shaklining zamon ma'nosiga qorishgan holatidir.

Zamon shakllarida kategorial va nokategorial ma'nolarni farqlash uchun dastlab uch turdagi mashqlar beriladi:

I tur:

Bola uxlayapti. O'quvchi o'qimoqda. Men Sharqdan kelayotirman.

O'quvchi o'qituvchi yordamida har uchala gapdagi fe'llarni qiyoslab, 1-gapda hozirgi zamon davomli, umumslubiy; 2-gapda hozirgi zamon davomli, kitobiy uslub; 3-gapda hozirgi zamon, davomli, eskirgan uslub kabi ma'nolarni ajratadilar. Shundan so'ng aytilganlarga monand yangi-yangi gaplar tuziladi.

O'qituvchi bu turga doir mashqlarda «*Fe'llardagi o'xshashliklarni qoldirib, farqlarni olib tashlang*» tarzidagi topshiriq beradi. Natijada barcha fe'llarda bir xil – hozirgi zamon, davomli ma'nosi qoladi.

Ushbu turdagi mashqda o'qituvchi 1. *Ishontirib aytamanki, Ko'kbuloqdan ham suv chiqadi.* 2. *O'tgan kuni bo'lib o'tgan shovshuv qulog'im tagida shang'illaydi.* 3 *Shu atrofda yurgandir, o'zi kelib qolar.* 4. *O'zim borib qolarman* gaplarida «Kesim vazifasida kelgan fe'llarning zamonini aniqlang» tarzidagi topshiriqni beradi. O'quvchilar birinchi gapdagi *chiqadi*, ikkinchi gapdagi *shang'illaydi* so'zlarida aniq hozirgi kelasi zamon, uchinchi gapdagi *kelib qolar*, to'rtinchi gapdagi *borib qolarman* so'z shakllarida hozirgi kelasi zamon gumon ma'nolari borligini qayd qilishadi. O'qituvchi bu ma'nolardagi farqlarni e'tibordan soqit qilishni aytadi. Chunki zamonda gumon va aniqlik bo'lmasligini dalillar asosida tushuntiradi. Natijada, bu ma'nolarning zamon ma'nosiga qorishgan *ustama tarz* ma'nosi ekanligi o'quvchilar uchun ayon bo'ladi.

O'quvchilar bu ikki bosqichli topshiriqni bajargach, savol navbatdagi bosqichda murakkablashgan va mavhumlashgan holda qo'yiladi: «Birinci va ikkinchi tur mashqlardagi tiklangan umumiyliklar – hozirgi zamon davom va hozirgi kelasi zamon ma'nolaridagi farqlarni e'tibordan soqit qiling va umumiyliklarni olib qoling» topshirig'ini beradi. Natijada, zikr etilgan barcha shakllardagi bir xillik – hozirgi zamon ma'nosi aniqlanadi.

Ko'rinadiki, savollar va topshiriqlardagi murakkablik (mavhumlik) oshib borgani sari o'quvchi bevosita kuzatishda berilgan dalillardan uzoqlashib, asosan mavhum fikrlash sari yuksalib boradi.

Zamon kategoriyasining o'tgan zamon va kelasi zamon turlari umumiyliklarini aniqlash ham shu usulda II, III tur mashqlar sirasida o'qituvchi tavsiya etgan misollar va ularning o'quvchilar tomonidan boyitilishi asosida amalga oshiriladi.

Bu mashqlar bajarilgach, o'qituvchi yordamida umuman zamon kategoriyasi mohiyati ochiladi. Bu to'rtinchi bosqich bo'lib, beshinchi bosqichda zamon ma'nosi, deylik, shu usulda ishlangan mayl kategoriyasi mohiyati bilan qiyoslanadi.

Bunday mashqlarni uzluksiz ketma-ketlik asosida izchillik bilan davom ettirish qiziqarli va samaradorligi, albatta, o'qituvchining tilning ichki qonuniyatlarini bilishi va unga mos ravishda umumiyliklarni tiklash usullarini qay darajada egallaganligi bilan bog'liqdir.

Tabaqalashtirilgan ta'limda yuqori tabaqadagi o'quvchi zimmasiga, asosan, yuqori bosqich topshiriqlarini bajarish yuklatiladi.

Ko'rinadiki, ona tilidan tabaqalashtirilgan ta'limni bu sohadagi yangi dastur va darsliklarning kontseptual asoslarida belgilangan mustaqil ishlar izchilligi asosida qurish maqsadga muvofiqdir.

Nargiza MUSULMONOVA,
Qarshi Davlat universiteti aspiranti.

Nutqda yuklama vositasida bog'langan qo'shma gaplardan foydalanishni o'rgatish tajribasidan

Ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishda qo'shma gaplarning ahamiyati katta. Ayniqsa, yuklama vositasida bog'langan qo'shma gaplar ustida ishlash o'quvchilarning nutqiy faoliyati uchun muhimdir. Qo'shma gaplarning bu turini umumta'lim maktablarining

9-sinfda¹ o'rganishdan avval yuklamalar xususida 7-sinfda² o'rganilgan bilimlarni xotirada tiklash zarur bo'ladi. Buning uchun dastlab o'quvchilardan qo'shimchasimon va so'zsimon yuklamalarni alohida-alohida ustunchalarga bo'lib ro'yxat qilish talab etiladi. Bunda o'quvchilar *axir, faqat, hatto, ham* kabi so'z yuklamalar hamda - *a, -ya, -mi, -chi, -ki, -kim, -gina, -u, -yu, -ku, -da* kabi qo'shimcha yuklamalarni xotirada qayta tiklaydilar. Shundan so'ng o'quvchilar yuklamalarning bu ikki turi orasidagi farq haqida bir qator amaliy ishlar bajarish natijasida xulosaga keladilar. Shubhasiz, bajarilgan ijodiy-amaliy ishlar natijasida yuklamalarning qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'lashga xizmat qilishi xususida ham xulosa chiqariladi. Masalan, o'quvchilar «*Shu onda qattiq qarsak chalindi-yu, hamma gurillab o'rnidan turdi* (A.Q.). *Anvar yugurib keldi-yu, bo'lgan voqea aniq bo'ldi. Choy damladingmi, hidi gurkirab tursin* (H.G'.) singari gaplarni tahlil qilish asosida o'qitilib, - *yu* va - *mi* yuklamalarining bajar-gan vazifasiga ko'ra xulosa qiladilar.

O'quvchilarni qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro yuklamalar vositasida bog'lashga o'rgatish maqsadida berilgan sodda gap juftlarini yuklamalar vositasida birlashtirib, qo'shma gaplar hosil qilishga oid topshiriqli mashqlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

1-mashq. Quyidagi sodda gaplardan yuklamalar vositasida qo'shma gap tuzing. *U o'rnidan turdi. O'qituvchining savoliga aniq va to'liq javob berdi. Bahor keldi. Atrof go'zal bo'ldi.*

Qattiq izg'irin ko'tarildi. Hech kim uydan chiqmay qo'ydi. Quyosh chiqdi. Ammo havo sovuq edi.

Qo'shma gaplarning bu turini 9-sinfda o'rganish jarayonida ularning ohangi ustida ham ishlash lozim. O'quvchilardan yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarni o'qib, ularning ohangiga e'tibor berish talab etiladi. Bu o'rinda turli xildagi yuklamalar (masalan, - *yu, -ki, -ku, -mi, -da, -a; faqat, axir, hatto*) vositasida bog'langan qo'shma gaplardagi yuklama qabul qilgan so'zlar urg'usiga e'tibor qaratiladi. Natijada o'quvchilar yuklamalarning urg'u qabul qilmasligi haqida xulosa chiqarib, har bir yuklama vositasida bog'langan qo'shma gapga monand misollar keltiradilar va ularning o'qilish ohangi ustida ish olib boradilar.

O'quvchilarning gap tuzish malakalarini takomillashtirish maqsadida yarim ijodiy mashqlarni ham qo'llash mumkin.

2-mashq. Boshlanish qismi berilgan qo'shma gapni yuklamalar vositasida bog'lab, davom ettiring.

1. *Quyosh chiqdi...* 2. *O'qituvchi sinfga kirdi...* 3. *Men senga aytdim... v.h.)*

3-*mashq.* Ikkinchi qismi berilgan gaplarning birinchi qismini tiklab, ularni yuklamalar vositasida bog'lang.

1. ... *albatta, ertaga boraman.* 2. ..., *havo isimadi.* 3. ... *oppoq ochilgan paxtalarni tera boshladi.* 4. ..., *haydovchi hushyorlik qilib to'xtatdi)*

Shu singari ijodiy-amaliy ishlar o'quvchilarda kerakli nutqiy ko'nikmalar hosil qilish imkoniyatini beradi.

O'quvchilar bilimining tahlili shuni ko'rsatdiki, ko'p hollarda ular yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarini qo'llashda qiynaladilar. Ushbu qiyinchilikni bartaraf etish uchun o'quvchilardan berilgan matnni o'qib, yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarni ajratish va ulardagi tinish belgilarining ishlatilish sabablarini tushuntirish talab etiladi. Shundan so'ng yuklamalar vositasida qo'shma gaplar tuzish hamda ularning imlosi va ohangini sharhlash vazifasi beriladi.

Yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarda tinish belgilarini ishlatish yuzasidan egallangan ko'nikma va malakalarni takomillashtirish maqsadida qoliplar asosida qo'shma gaplar tuzish topshirig'i berilgan mashqlarni qo'llash yaxshi natija beradi.

4-*mashq.* Quyidagi yuklamalarni qo'llab gaplar tuzing.

1. _____-*yu*, 2. _____-*u* 3. _____-*da*,

4. _____, *axir* _____ 5. _____-*ya*

_____. Bu kabi qoliplar asosida qo'shma gaplar tuzishdan avval o'quvchilar shuni ta'kidlab, tushunib olishlari kerakki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning har biri mustaqil bo'lishi kerak.

Yuqorida bajarilgan ijodiy-amaliy ishlar natijasida o'quvchilar: **«Yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarda - ku, - u, - yu, - a, - ya, - chi yuklamalari chiziqcha bilan, - mi yuklamasi esa o'zidan oldingi so'zga qo'shib yoziladi va ulardan so'ng vergul qo'yiladi; ham, hatto, axir kabi so'z yuklamalaridan oldin vergul qo'yiladi»**, - degan xulosani o'zlari qilishlari kerak. Tushirib qoldirilgan tinish belgilarini o'rniga qo'yib gaplarni ko'chirish, har bir gap qurilishiga monand misollar topib, ularda vergulning ishlatilish sabablarini sharhlash singari ijodiy-amaliy ishlar ham o'quvchilarning yuqorida hosil qilgan umumlashmalarini har jihatdan mustahkamlaydi va takomillashtiradi. Bunday qo'shma gap turining rang-barang misollar asosida

o'quvchilarga havola etilishi ularda yuklamalarni qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Xullas, yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gaplarni o'rganishda asosiy e'tibor sodda gap juftlarini turli xil yuklamalar vositasida bog'lash hamda ularning ma'nosi, imlosi va ohangi ustida ishlashga qaratilishi lozim. Ayniqsa, mazkur mavzuni o'rganishda gap tuzish va matn yaratish malakalarini takomillashtirish o'qituvchining diqqat markazida turmog'i lozim.

Isroil TOSHEV,
Buxoro Davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi.

1 H. Ne'matov, N.Mahmudov, A.G'ulomov, R.Sayfullayeva, M.Abduraimova. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. T.: O'qituvchi, 2002.

2 H. Ne'matov, A.G'ulomov, M.Abduraimova, M.Qodirov. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. T.: O'qituvchi, 2000.

Umumta'lim maktablarning 9-sinfida “Hayrat ul-abror” asarini o'rganish

Alisher Navoiy “Xamsa” asarining ilk dostoni xotimasida so'nggi baytlarini bitar ekan, jumladan, shunday deb yozadi:

*Hayrati abror ko'rub zotini,
“Hayrat ul-abror” dedim otini¹*

Lug'atlarda *abror* so'zi ma'nolari *yaxshilik qiluvchi odamlar, so-
lihlilar, yaxshi kishilar, azizu pok odamlar, taqvodorlar* deb izohlanadi.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning hadislarida ham odamlarning eng yaxshisi ko'pchilikka yaxshilik qiladiganlar, ya'ni abrorlar, deya tilga olingan.

Ushbu maqolada 9-sinfda² A.Navoiyning “Hayrat ul-abror” asaridan berilgan abrorlar haqidagi parcha xususida so'z yuritmoqchimiz. Ta'lim samaradorligini ko'zlagan o'qituvchi mumtoz adabiyot ta'limini shakl, *mazmun* hamda badiiyat mutanosibligida o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi. Quyida ushbu uch nuqtani mundarijalari bilan ko'z oldimizga keltirishga harakat qilamiz.

Avval mazmun haqida so'z yuritar ekanmiz, asar o'zagida mazmun yotishini uqtiramiz va o'quvchilarga quyidagi savollarni havola qilamiz: *Shoirning shu asarni yaratishdan maqsadi nima? Berilgan parchaning mazmuni va har bir baytdagi ma'no qanday tushuniladi?*

Asarda qanday fikrlar olg'a surilgan? Nimalar olqishlangan, ibrat qilib ko'rsatilgan va nimalar qoralangan, la'natlangan, nafrat uyg'otishga mo'ljallangan? Badiiyat ko'zgisida nurli jilolar nimalar? Soyalar, sharpalar, qora nuqtalar-chi? Nazokat nimalarda aks etgan? Razolat, egrilik, yolg'onchilik, qing'irlik hamda hiylakorlik-chi?

Bizningcha, 9-sinf "Adabiyot" darslik-majmuasi mualliflari "Hayrat ul-abror"ning o'quvchilar yoshi va idrokiga eng mos maqolotini metodik jihatdan to'g'ri tanlab tavsiya etganlar. Zero, chin va yolg'on, egrilik va to'g'rilik insoniyat uchun abadiy azaliy muammo bo'lib qoladigan fazilat va nuqsonlardir.

Dastlab o'quvchilarga quyidagilarni tushuntiramiz:

"Bayt - xona, xona bo'lganda ham muzaxona. Unga kirib, hammayog'ini nazardan kechirmoq kerak. Mumtoz adabiyot ta'limida matn uzra "yugurish" yaramaydi, har bir misraning mazmunini so'rg'ich qantday totmoq kerak. Shundagina fikriy zalvorni his etish mumkin. E'tibor bersak, "Hayrat ul-abror"dan olingan parchaning maqolot qismidagi har bir bayt aslida bitta voqea yoki bitta hikoyadir:

Nay tuz uchun istar ani ahli hol,

Chun tuz emas, egri ko'rar go'shmol (29-bet).

Alloh oshiqdari so'fiylar davrasida ilgari ikki-uch xil ma'rakani kuzatish mumkin edi: bir guruh doira bo'lib, Alloh nomlarini baland ovozda jahr solib zikru samo qilishardi; yana bir davra ahli naychidan kuylar tinglab, muroqabaga borishardi; uchinchi bir guruh darveshlar esa rubob ohanglarini tinglab, Alloh bilan qalbdan sirlashar edilar. Shuning uchun birinchi misrada muallif: "Nay to'g'ri bo'lgani uchun Alloh oshiqdari uni istaydilar" degan. Bu haqda bir rivoyat ham bor: "*Bir kuni nay ovozida muroqabaga boruvchi so'fiylar jamoasining boshlig'i Bahouddin Naqshbandni o'z suhbatlariga da'vat etibdilar. Davra suhbatini boshlanibdi. So'ng davraboshi ishorasi bilan naychi ustma-ust besh-olti kuyni chalibdi... Hamma darveshlar muroqabaga ketishibti. Soz tingach, davraboshi hazrat Bahouddin Naqshbandga qarab: "Hazrat, suhbatimiz-davramiz sizga ma'qulmi?" deganida, Bahouddin hazratlari lutfan javob beribdilarki:*

"Mo in kor namekunem, vale inkor ham namekunem" (Tarjimasi: Biz bunday ish qilmaymiz, ammo buni inkor ham etmaymiz...).

Buyuk Naqshbandiyning andishaliliklari kishini hayratga soladi...".

Demak, Navoiy bizlarni to'g'rilikka, nayday to'g'ri bo'lishlikka, el dardiga, ruhiga nayday malham bo'lishga chorlamoqchi...

Ikkinchi misraga kelsak, bu timsolga zid qilib *egri* - chang musiqiy asbobi berilgan. To'g'ri, chang musiqiy asbob sifatida yoqimlilikni nay-

dan kam emas, ammo shoir bizning diqqatimizni chang musiqiy asbobining egri-bukri qomatiga tortmoqda. “*Chang to‘g‘ri bo‘lmagani uchun qulog‘i buraladi*” deyilmoqda. Bunda **husni ta‘lil** san‘ati bor (go‘yo u to‘g‘ri emasligi uchun qulog‘i buraladi). Ma‘lumki, gap bu yerda oddiy changning qulog‘i buralishi ustida emas, egri kishiga jazo-tanbeh berilishi ustida bormoqda. Yaxshi odam ham xato qilib, egrilikka yo‘l-qo‘ysa jazolanadi-ku...

Xuddi shunday holat asarning quyidagi baytida ham bor:

Barq ki, egrilik o‘lubtur xo‘yi,

Garchi yorur, lek borur yer quyi (34-bet).

(ya‘ni: chaqmoq nurdan iborat bo‘lsa-da, egri harakat qilgani uchun yer ostiga kirib ketadi!)

Demak, yaxshilikda nom chiqargan odam egrilikdan yiroq bo‘lishi shart!

Darslikdagi har bir baytni ana shunday mulohazalar chig‘irig‘idan o‘tkazish, ularni hayotiy-adabiy misollar bilan dalillashtirish o‘qituvchining mahorati, o‘qimishlilik, hayotiy tajribasiga ham bog‘liq. Chin va yolg‘on, egrilik va to‘g‘rilik xususida shunday boy qarama-qarshi misollar keltirilishi lozimki, maqolot so‘nggida o‘quvchi adabiy daho xulosasiga tan bersin. Chunonchi:

Ulki shior ayladi yolg‘on demak,

Bo‘lmas ani er-u musulmon demak (35-bet).

(Mazmuni: Yolg‘onchilikni odat qilgan kishini odam ham, musulmon ham deb bo‘lmaydi.)

Asar badiiyati va ta‘sirchanligi xususida so‘z borganida o‘qituvchi dostonning buyuk hikmatli fikr sifatida yangraydigan ana shu baytiga o‘quvchilar diqqatini takror va takror jalb etmog‘i lozim.

Demak, *mazmun* deganda bayt va hikoya mazmunini nazarda tutib, g‘oyaviy-mavzuviy talqinlarni ham shu mundarijaga kiritamiz. Shaki masalasiga kelsak, bunda har bir so‘z, obraz inobatga olinadi. Darslik mualliflari mumtoz matn idrokini osonlashtirish maqsadida ko‘pgina metodik yechimlar topganlar. Ya‘ni qadimiy forsiy, arabiy so‘zlarning qiyinlariga lug‘atlar berganlar, ularni izohlar bilan boyitganlar, shuningdek, matnning hozirgi o‘zbek tilidagi nasriy bayonini ham taqdim etganlar.

Mazmun va lug‘at ustidagi ishning samaradorligi mumtoz matnlarni sharhlab o‘rganishga bog‘liq. Buning uchun lingvistik, tarixiy, jug‘rofiy, etimologik, adabiy etimologik, tarixiy etimologik, ism-tavsifnoma singari sharh xillaridan foydalanish taqozo etiladi. Darslik ijodkorlari buni unutmaganlar. Masalan, “*Qaysar - Rum shohi Tsezar so‘zidan*” tarixiy

- etimologik sharh namunasi (31-bet), *Skandar - asli Iskandar (vazn talabi bilan "Skandar" yozilgan)*, *Jahongir - Aleksandr Makedonskiy-ning sharqcha nomi* (31-bet).

"Jam deganda afsonaviy podshoh Jamshid ko'zda tutiladi".

Zahhok - Firdavsiyning "Shohnomasi"da tasvirlangan zolim shohning nomi" (31-bet). Bular hammasi tarixiy sharh misollari.

Darslikda lingvistik-tarixiy kengaytirilgan sharhlar ham berilgan. Masalan: *"Rosti-yu rasti" - Najot rostlikdadir, to'g'ri bo'lsang, najot topasan* ma'nolarini bildiradi.

Amir Temur muhri -uzugidagi yozuv. Navoiy Husayn Boyqaroni buyuk bobosi ishlarining davomchisi sifatida ko'rsatilganidir" (31-bet).

"Adabiyot" darslik-majmuasidagi mazkur sharh namunalari berilishi nafaqat o'quvchi, balki o'qituvchi uchun ham zarurdir.

Lingvistik sharh yoki lug'at adabiy izohning ibtidoiy namunasi hisoblanadi. Shunday ekan, bunda doim aniqlik talab etiladi. Darslikdagi ba'zi sharhlarda ana shunday aniqlik yetishmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan bayt:

Nay tuz uchun istar ani ahli hol,

Chun tuz emas, egri ko'rar go'shmol. -

bayti darslikda quyidagicha sharhlangan:

Nay to'g'ri bo'lgani uchun uni so'fiylar yaxshi ko'radilar. Egri bo'lganida edi tanbeh olar, qulog'i buralar edi (39-bet).

Bu sharhdan o'quvchi nayni qulog'ini burash kerak, degan xulosa chiqarishi mumkin.

Demak, matn sharhi to'g'ri bo'lishi zarur. *Egri* so'zi turkiy tilda *chang musiqa asbobini* ifodalaydi. Ikkinchi misra mazmuni quyidagicha sharhlanadi: *Chang egri bo'lgani uchun qulog'i buraladi*.

Darslik bilan ishlar ekan, o'qituvchi ushbu mavzu bo'yicha unda yo'l quyilgan xatoga ham e'tibor berishi kerak. Masalan, asardan olingan quyidagi baytni olaylik:

Kimki o'zi ayladi yolg'on so'zin,

Kizb, der el, chin desa yolg'on so'zin (35-bet).

O'qituvchi mazkur baytda ikki so'zli radif bor-u, qofiya yo'qligiga e'tibor beradi. Ma'lumki, qofiya bo'lmasa bayt tiklanmaydi. Shu o'rinda o'qituvchi "Hayrat ul-abror"ning nashrlariga murojaat etishi shart. Matn xatosi nashriyotda sodir bo'lganini quyidagi bayt isbotlaydi:

Kimki o'zi ayladi yolg'on so'zin,

Kizb, der el, chin desa qolg'on so'zin (113-bet).

Demak, asarning asliyatida qofiya: *yolg'on-qolg'on* tarzida to'g'ri berilgan, shuning uchun o'qituvchi bu baytni asliyatdan olib berishi kerak.

Mumtoz matn badiiyati shakli va mazmunga birday aloqadordir. Shuning uchun o'qituvchining o'zi badiiy vositalarga boy va ayni paytda asosiy g'oya ta'sirchan ifodalangan baytni tanlashga harakat qilgani ma'qul. Yuqoridagi baytga qaytib, uning tarkibidan shoir qo'llagan badiiy tasvir vositalarini aniqlaylik:

*Nay tuz uchun istar ani ahli hol,
Chun tuz emas, egri ko'rar go'shmol* (29-bet).

Shoir birgina *egri* so'zini ikki ma'noda ishlatishga muvaffaq bo'lgan. Kitobxon ikkinchi misrani quyidagi ikki mazmunda idrok etadi:

1. To'g'ri bo'lmagani uchun egri kishi jazolanadi.
2. To'g'ri bo'lmagani uchun chang go'shagi buraladi.

Bu baytda *iyhom* san'ati qo'llangan. Mazkur misralarda qarama-qarshi ma'no tashuvchi *tuz* (to'g'ri) va *egri* so'zlari qo'llanilib, **tazod** san'ati vujudga kelgan.

O'qituvchi **iyhom** san'atini tushuntirayotganda o'quvchilar diqqatini Navoiyning fikriy so'zamolligiga, tazodga navbat kelganida esa mavzuning o'zagi - chin va yolg'on, egrilik va to'g'rilikning keskin farqiga yo'naltirmog'i joizdir.

Shoir baytning har bir misrasida **husni ta'lil** san'atini qo'llagan. Jumladan, Baytdagi birinchi misrada "*Nay to'g'ri bo'lgani uchun uni so'fiylar yoqtiradilar*" deyildi. Ikkinchi misrada: "*Chang to'g'ri bo'lmagani uchun qulog'i buraladi*", deyiladi. Go'shak burashning asl asosi, uni sozlash bilan bog'liqdir. Bu esa **husni ta'lil** san'atidir.

Ushbu baytda bir turkumga mansub ikki narsa ya'ni musiqiy asboblardan *nay* va *egri* (chang) qo'llangan. Ma'no jihatidan o'zaro aloqador yoki bir turkumga mansub so'zlarning baytdagi ishtiroki **tanosib** san'ati bo'ladi.

Baytdagi *tuz* so'zining ikki marta takrorlanishi **takrir** san'atidir.

Go'shmol - go'shakni burash yoki quloqni burash ma'nolaridagi so'z tabiatan *iyhomga* o'xshashligi aniq. Ushbu ma'nolarning har ikkida *tanbeh*, *jazolash* ma'nolari ifodalangan bo'lib, bu *kinoya* san'atiga misoldir.

Endi quyidagi baytda qo'llangan badiiy san'atlarni olsak:

*Kimki chini el aro yolg'on durur,
Yolg'oni chinlikka ne imkon erur?* (36-bet)

Baytda radif qatnashgan. Bu esa **muraddaf** san'atidir. Zid ma'noli

soʻzlar - *chin* va *yolgʻon tazod* sanʼati namunasidir. *Chin* va *chinlik* soʻzlari bir oʻzakdan yasalgan oʻzakkodosh soʻzlar boʻlgani uchun **ish-tiqoq** sanʼati boʻladi.

Dars mavzusi va gʻoyasi taʼsirchanligini oshirishda asardagi musulmonchilik eʼtiqodi, Muhammad Alayhissalomga ummatlik iftixori ifodalangan quyidagi baytni keltirish yaxshi samara beradi:

Sidq ila urgʻonda salo ummati,

Aytti: “Kazzobuna lo ummati” (122-bet).

(Izohi: Paygʻambarimiz ummatlari chinlik nidosi berganda Muhammad Alayhissalom aytdilarki: “Yolgʻonchilar ummatim emaslar”.)

Shohidi boʻlganimizdek, “Hayrat ul-abror” “Xamsa” dostonlari sifida oʻzining maxsus kompozitsion tuzilishi, axloqiy-taʼlimiy, falsafiy va ijtimoiy-siyosiy talqinlarga boyligi bilan alohida oʻrin tutadi. Darslikdagi parcha esa, asardagi yigirmata maqolot orasida oʻzining muhimligi, umumbashariy va azaliy mavzuga bagʻishlanganligi bilan eʼtiborga molikdir. Asarni oʻrganishda yuqoridagidek metodik tamoyilni qoʻllash oʻquvchilarda asarga nisbatan muhabbat uygʻotganidek, eʼtiqodlarida chinakam rostgoʻylik va haqiqatgoʻylikni singdirish imkonini beradi.

Maqsuda SARIBOYEVA,
GuIDU oʻqituvchisi,
Umarjon ZAKBAROV,
GuIDU aspiranti.

1 A.Navoiy. Xamsa. T.: Gʻ.Gʻulom, 1986. 73-b.

2 N.Karimov, T.Mirzayev va boshqalar. Adabiyot. 9-sinf uchun darslik. T.: Maʼnaviyat, 2002. (Navbatdagi misollar ushbu darslikdan olingan boʻlib, qavs ichida darslik betlari koʻrsatilgan.)

Choʻlpon dramasing tili xususida

Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyotining yalovbardori Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlponning ijodiy merosida “Yorqinoy” dramasi alohida oʻrin egallaydi. Shu sababli, uning boshqa yuksak badiiy asarlari qatorida ushbu asar ham oʻrta umumtaʼlim maktablarining 11-sinf adabiyot darsligidan oʻrin olgan.¹

Oʻqituvchi mazkur pyesaga bagʻishlangan dars jarayonida asarning mazmuni, gʻoyaviy-badiiy jihatlarini tushuntirish bilan birga uning oʻziga xos til xususiyatlari xususida ham muayyan ilmiy-nazariy maʼlumotlarni bersa maqsadga muvofiq boʻladi.

Maʼlumki, “Yorqinoy” pyesasi 1926-yil 29-martda Moskvada yozib

tugallangan va shu yili O'zbekiston Davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan. Asarda o'sha davrning til xususiyatlari to'la namoyon bo'lgan va shunga ko'ra uning ba'zi o'ziga xosliklari hozirgi o'zbek adabiy til me'yorlaridan farq qiladi.

Chunonchi, hozirgi o'zbek adabiy tilida me'yorlashgan buyruq-istak maylining III shaxs birlik shakli - *sin* asar tilida - *sun* shaklida ifodalangan: "*Po'lat, bir dona gulni o'z qo'ling bilan uzib olib, o'z qo'ling bilan ko'ksimga taqib qo'y, sendan umrlik yodgor bo'lsun*".

Hozirgi o'zbek adabiy tilida harakat nomining bir ko'rinishi fe'l negiziga - *moq* affiksini qo'shish bilan yasaladi. Bu shakl ushbu asar tilining deyarli barcha o'rinlarida - *mak* ko'rinishida qo'llanilgan: "*Ammo bu sevmasligingizni o'z og'zingizdan eshitmakchi edim*".

Ravishdosh yasovchi -*gach* affiksi asarda ba'zi o'rinlarda - *g'och*, ba'zida - *kach* ko'rinishida ifodalangan: "*Po'lat bir oz tikilib turkach, hadixsirab uyoq-buyoqqa qaraydir*". "*Ishingiz bitkach menga ayting, shu yomon andishani tezroq o'rtadan ko'taraylik*".

O'tgan zamon sifatdoshini yasovchi - *gan* affiksining - *kan* ko'rinishi ham asar tilida faol qo'llanilgan: "*Aytkan-cha, o'sha qiz qayerda ekan hozir?*" O'tgan zamon sifatdoshini yasovchi qo'shimcha - *mish* ham ko'p uchraydi: "*Go'zal tekis, kiborlarcha, faqat sodda kiyinmishdir, bir qo'lida qilich, birida qalqon*".

Jo'nalish kelishigining - *ga* affiksi bilan yasalgan shakli bilan muvoziy holda uning -*g'a* ko'rinishi ham uchraydi: "*Lekin Kalg'a yana boshqa bir ish topshirib edim*".

Ko'rinib turibdiki, asar tilida hozirgi o'zbek adabiy tilidan, uning me'yorlaridan farq qiluvchi bir qator morfologik xususiyatlar mavjud. O'quvchilarning: "Nima uchun asar tilida unday-ku, hozirgi adabiy tilimizda bunday?" - degan savoliga quyidagicha javob berish mumkin:

1. Asar yozilgan davr adabiy tili (ya'ni, yangi o'zbek adabiy tili) eski o'zbek adabiy tilini hozirgi o'zbek adabiy tili bilan uzviy bog'lashda asosiy "ko'prik" vazifasini o'tagan. Ya'ni, yangi o'zbek adabiy tili eski o'zbek adabiy tili zaminida shakllanib rivojlangan va, o'z navbatida, u eski o'zbek adabiy tilining ba'zi bir til xususiyatlarini hozirgi o'zbek adabiy tiliga o'tib me'yorlashishida muhim vosita bo'lgan. Nafaqat Cho'lpon badiiy asarlari tilida, balki u bilan zamondosh bo'lgan barcha ijodkor (Behbudiy, Fitrat, Qodiriy)lar asari tilida eski o'zbek adabiy tilida yozilgan yodgorliklar (Navoiy, Bobur, Mashrab badiiy asarlari) tiliga xos bo'lgan ba'zi bir xususiyatlar mavjud. O'zbek adabiy tili taraqqiyotining bosqichlari (ya'ni, eski o'zbek adabiy tili va eski turkiy til davrlari)da

- *sin* affiksi - *sun*, - *moq* affiksi - *mak*, - *gan* affiksi - *kan*, - *gach* affiksi - *g'och* // - *kach*, - *ga* affiksi - *g'a* ko'rinishida ham ifodalangan. Cho'lpon oldingi davr yozma yodgorliklari tilida qo'llanilgan morfologik shakllardan qisman bo'lsa-da foydalangani bois, uning badiiy asarlari tilida eski o'zbek adabiy tiliga xos bo'lgan va hozirgi o'zbek adabiy tili uchun eskirgan morfologik shakllar uchraydi.

2. Ma'lumki, ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida qadimdan mavjud bo'lib, u tovushlardagi uyg'unlikni, o'zaro ohangdoshlikni ta'minlaydi.² Yuqorida ko'rib o'tilgan morfologik shakllar (- *sun*, - *mak*, - *g'och* // - *kach*, - *kan*, - *g'a*) ohangdoshlik qonuniyatiga muvofiq qo'llangan. Ohangdoshlik fonetik hodisasining ikki ko'rinishga egaligi ilmiy-nazariy manbalarda qayd etib o'tilgan. Ulardan biri, **tanglay ohangdoshligi** bo'lsa, ikkinchisi, **lab ohangdoshligidir**. Tanglay ohangdoshligi fonetik hodisasida "agar so'zning birinchi bo'g'inidagi unli tovush til oldi qator unlisi bo'lsa (yumshoq), u holda so'zning so'nggi bo'g'inlarigacha hammasida til oldi qator unli qo'llaniladi va aksincha"³. "Yorqinoy" pyesasi tilida qo'llanilgan *eshitmakchi*, *ketkan*, *kalg'a*, *bitkach* kabi so'z va ularning qo'shimchalari ohangdoshlik talabidan kelib chiqib yozilgan. *Ketkan* so'zidagi o'zak qismning oxirgi tovushi (*m*) jarangsiz bo'lganligi sababli qo'shimcha ham shunga muvofiq jarangsiz (*k*) bilan boshlangan. Til tarixining qadimgi davrlarida nafaqat unli, balki undosh tovushlar mosligi ham mavjud bo'lgan. Bu fonetik hodisa o'zbek tilining ayrim shevalarida hozirda ham amalda qo'llaniladi.

Lab ohangdoshligida "so'z boshida yoki so'z o'rtasida lablashgan til oldi (yumshoq) unli ishlatilsa shu so'zning oxirida yoki qo'shimcha qismida lablangan til oldi (yumshoq) unlisi keladi va aksincha"⁴.

Cho'lpon, o'z davri ijodkorlari singari, o'zbek adabiy tilida (aniqrog'i yozma manbalar tilida) bir necha asrlar davomida amalda bo'lib kelgan yuqoridagi qonuniyatdan kelib chiqib, hozirgi adabiy tilimizda me'yorlashgan *bo'lsin* so'zini *bo'lsun*, *turgach* so'zini *turgoch* tarzida ifodalagan.

Ma'lumki, shoir-yozuvchilar badiiy asarlarining xalqchil bo'lishini ta'minlash maqsadida sheva unsurlariga ham murojaat qiladilar. Cho'lpon ham mahalliy koloritni yaratish, qahramon nutqining individualligini ta'minlash, hududiy mansublikni ta'kidlash uchun Andijon shevasiga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlardan keng foydalangan.

Dramada *innaykin* (undan keyin), *besaranjon* (besaranjom), *shunda* (bunda), *pichirlab* (pichirlab), *uyatmaysizmi* (uyalmaysizmi) kabi bir

qator fonetik dialektizmlar qo'llanilgan. *“Innaykin... kuyov pochchaining buyruqlari bilan qo'yday bo'g'ozlatayin!”*.

Cho'lpon quyidagi leksik dialektizmlardan ham unumli foydalanган: *namag* (tuzi), *unliqib* (faryod, nola bilan), *tegra* (atrof, yon), *kepat* (qiyofa, achinarli holat, ayanch ahvol), *elchib* (ergashib) va boshqalar. Masalan: *“Sizday sipoh odam hamma vaqt tilla qilichini savlat qilib taqib yurmaydimi? Kepatangizni qarang! Toshloq mahal-laning so'fisiga o'xshaysiz!...”*.

Asar tilida hozirgi adabiy til uchun eskirgan leksik birliklar ham talaygina. Yozuvchi o'tmish voqeligini nomlash zaruriyatidan kelib chiqib, ularni o'z asari tilida qo'llagan: *“Bo'ronboyni yo'q qilib, seni Bo'ronboyning o'rniga qo'rboshi qilmoqchi bo'laman”*. *Qo'rboshi* so'zi hozirgi tilimizda eskirgan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi *xonlar, amirlar davrida oliy harbiy unvonga ega bo'lgan lashkarboshidir*.

Bundan tashqari, asarda *qarol* (qul; xizmatkor, batrak), *ko'laga* (ko'lanka, soya), *so'fi* (masjidda azon aytuvchi kishi), *sipoh* (xon, amir saroyida uzoq xizmat qilgan lavozimli kishi; jangchi, askar), *mah-ram* (ishonchli xizmatkor; do'st), *yog'och* (daraxt), *boqcha* (poliz, bog') kabi so'zlar ham uchraydi.

Cho'lpon o'zbek tilining boy, go'zal, ifoda imkoniyatlari cheksiz ekanligini ushbu dramasi orqali to'la namoyon eta olgan.

O'qituvchi badiiy asar tahlili jarayonida ijodkorning til mahorati va uslubiga ham alohida e'tibor qaratishi, ularni o'quvchilarga muxtasar tushuntirishi, asar tiliga xos fonetik hodisalarni, leksik xususiyatlarni hozirgi o'zbek adabiy til me'yorlari bilan chog'ishtirishi va ularni atrof-licha izohlashi kerak.

Chunki bu narsa o'quvchilarning ona tili darslarida olgan bilimlarini mustahkamlash va boyitishga xizmat qiladi; asarning mazmuni va mohiyatini, yozuvchining g'oyaviy-estetik qarashlarini teran anglab olishlariga yordam beradi: ijodkor yashagan davr tili, ya'ni yangi o'zbek adabiy tili xususiyatlari to'g'risida ma'lum tushunchalarga ega bo'lishlariga yordam beradi: asar tilida qo'llanilgan sheva va eskirgan so'zlarning lug'aviy ma'nosini hamda ularning qo'llanishi sabablarini bilib olishlarini to'la ta'minlaydi.

Yoqub SAIDOV,
Buxoro Davlat universiteti dotsenti.

1 N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov, Q.Yo'ldoshev. Adabiyot. Majmua. Umumiy o'rta ta'lim maktablaring 11-sinfi uchun. T.: O'qituvchi, 2004. 156-b.

- 2 B.To'ychiboev. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. T.: O'qituvchi, 1996. 64-b.
3 N.Rajabov. O'zbek shevashunosligi. T.: O'qituvchi, 1996. 124-b.
4 O'sha asar. 125-b.

O'quvchilarga Zavqiy ijodini zamonaviy texnologiya asosida o'rgatish

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi”ning asosiy tamoyillaridan biri ta'lim mazmunini takomillashtirishdir. Bu vazifani bajarish yangi pedagogik texnologiyaning turli usullaridan foydalanib dars o'tishni taqozo etadi.

Ushbu maqolada biz umumta'lim maktablarining 11-sinfi “Adabiyot” darsligiga¹ kiritilgan Zavqiyning hayoti, g'azal va muxammaslarini o'quvchilarga Skarabey usuli asosida o'rgatish haqida ma'lumot bermoqchimiz.

Skarabey interfaol texnologiya bo'lib, u o'quvchilarda fikriy bog'liqlik, mantiqiy aloqadorlik va xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, muayyan bir ta'limiy muammoni hal qilishda o'z fikrlarini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. O'quvchilar bilimlarining sifati va saviyasini xolis baholash, o'tilgan mavzular yuzasidan savol-javoblar uyushtirish, ularda o'z bilimlari darajasi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish, turli fikr va qarashlarni ifodalash hamda ular orasidagi bog'liqliklarni aniqlash ham ushbu texnologiyaning vazifalaridan sanaladi.²

Mazkur texnologiya keng qamrovli bo'lib, undan o'quv materiallarining turli bosqichlarida foydalanish mumkin. Xususan, Zavqiy ijodini o'rganish jarayonida ushbu texnologiya juda qo'l keladi. Bunda mavzuning mohiyati, tuzilishi va mazmunini belgilash, undagi asosiy qismlar, tushunchalar va aloqalar xarakterini aniqlash, mavzuga yanada chuqurroq kirib borish va uning yangi jihatlarini o'zlashtirishga erishiladi.

Dasturda Zavqiy ijodini o'rgatishga ikki soat vaqt ajratilgan. Birinchi darsda Zavqiy hayoti va ijodining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish vazifasi qo'yiladi va shoir lirikasining janr xususiyatlari, lirik she'rlarining mavzu qirralari, hajviyoti yuzasidan umumiy hamda xususiy mushohadalar qilinadi. Ikkinchi darsda esa shoir muxammaslari haqida ma'lumot berilib, bunda “*Yuzingni ko'rsatib avval...*”, shuningdek ayrim hajviy muxammaslari tahlil etiladi, shoir she'riyati borasidagi fikrlar

umumlashtiriladi va badiiy mahoratining ba'zi bir qirralari xususida mulohazalar bayon qilinadi.

Ko'zda tutilgan axborotlarni o'quvchilar ongiga to'la-to'kis yetkazishda o'qituvchi Zavqiy o'zbek ma'rifatchilik adabiyoti vakili ekani, shoir o'zbek adabiyotining bu davrida Komil, Muqimiy, Furqat kabi zabardast shoirlar bilan bir qatorda ijod etgani haqida gapirib, Zavqiy tarjimai holiga oid ayrim ma'lumotlarni quyidagicha jadval tarzida beradi:

Ubaydulla Solih o'g'li Zavqiy (1853-1921)

Hayotiga oid ma'lumotlar	Ijodiga oid ma'lumotlar
1853-yil. Qo'qon. Qatag'on dahasi, Shayxon (Xosabofi Bolo) mahallasidagi mahsido'z oilasida tug'ilishi.	Mumtoz adabiy an'analar davomchisi.
Aval eski usul maktabi, so'ng "Madrasai oliy" va "Madrasai chalpak"da ta'lim olishi (1870-1871).	G'azallari 50 ta, muxammaslari 22 ta (tab'i xud va boshqa shoirlar g'azallariga bog'langan), musaddaslari 3 ta, masnaviyleri 2 ta; turli she'riy shakllardagi hajviy asarlari 34 ta, qit'a va tarixlari 9 ta, sayohatnoma va she'riy maktablari 3 ta v.h.
1885-1890. Mo'minjonboyda mirzo bo'lib ishlashi; turmushidagi ko'rguliklar va Muqimiy bilan sayohati.	
1898-yil. Tog'asi Muhammad-sodiq bilan Turkiya va Arabiston mamlakatlariga haj safari.	
Turmush tashvishlari va badiiy ijod.	

O'quvchilar yuqorida berilgan ma'lumotlardan foydalanib, savol-javob asosida o'zaro muloqotga kirishadilar, o'qituvchi yordamida jadvalda aks etmagan ma'lumotlarni keltiradilar. Bu esa o'quvchilarning erkin mushohada qilishlari uchun imkon yaratadi.

Yangi mavzuni o'rganishning galdagi bosqichida Zavqiyning pand-noma ruhidagi "*Jahonda kamsuhan kim bo'ldi...*" hamda bir qadar hajviy yo'nalishda bitilgan to'rt baytli "*Ahli dil bo'lma, zamonning boyi bo'l...*" g'azallari tahlil qilinadi. Ushbu g'azallar mavzu ifodasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Dastlabki g'azalda kamsuhanlikning afzalligi, sergaplikning zarari g'oyat ta'sirchan timsollar orqali ifodalab berilgan. Shoir oddiy nasihatga o'xshab ketishi aniq bo'lgan fikrni juda dilbar she'riy libosga o'rab, turli badiiy vositalar yordamida ta'sirli qilib beradi, natijada didaktik g'oya she'riy tarzda ifoda etilib, ta'sirchanlik darajasi yuksaladi.³

O'qituvchi she'rning badiiy mazmuni hamda nafosatini o'quvchilar shuuriga yetkazish uchun she'rdan tanlab olingan kalit so'zlarni quyidagi jadval orqali havola etadi. Natijada o'quvchi g'azaldagi asosiy fikrni ilg'abgina qolmay, undagi poetik nutqqa xos so'zlarning mazmunini tushunib boradi. Bunda u badiiy san'atlardan **husni ta'lil** va **tamsillar** yordamida shoir demoqchi bo'lgan fikr mohiyatini anglab yetadi, ayni chog'da, unda hayot bilan bevosita bog'lay olish ko'nikmasi ham hosil bo'ladi:

<i>She'rdagi fikr</i>	<i>Bayt</i>	<i>Husni ta'lil, tashbeh va tamsilning o'rni</i>
<i>Kamsuhan - asrori nihon, ko'pso'zlik - rasvoyi jahon bo'lmoq</i>	1	<i>mavjud emas</i>
<i>nazokat orttirmoq</i>	2	<i>gul'uncha, og'zini ochmoq - bargi xazon bo'lmoq</i>
<i>anjumanda sergaplik qilish</i>	3	<i>meva tugmagan daraxt</i>
<i>mashhur bo'lmoq yaxshi</i>	4	<i>bug'doy donasi pinhon</i>
<i>kishi izzatini bilmadi - oxir yomon bo'ldi</i>	5	<i>mavjud emas</i>
<i>Kamnamolig' orzusini qilmoq</i>	6	<i>ashyolar haddan ziyod bo'lsa foydasi yo'q</i>
<i>Kimning labi labiga tegmay sergaplik qilsa - yomon</i>	7	<i>sadaf og'zini ochsa ko'ksida hech narsa qolmaydi</i>
<i>Og'zingni kam ochib, ibrat ko'zingni och</i>	8	<i>qo'l yaqoda yurgudek turfa zamon</i>

O'quvchilar e'tiborini kamso'zlik va sergaplik o'rtasidagi zidlik turli tamsillar vositasida ifodalanganiga jalb qilish, ularning ma'nolarini tushuntirish va mazkur so'zlar shu ma'nolari bilan muayyan she'rda qanday o'rin tutganini izohlash ham o'quvchilarning mushohada ko'nikmalarini shakllantirishga, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga turtki bo'ladi.

"Ahli dil bo'lma, zamonning boyi bo'l..." g'azalida esa shaxsiy kechinmalardan ko'ra zamonga berilgan tavsif ustunlik qilishi, unda shoir kishilarning komillikdan yiroqlashib, nafsga berilib ketgani, ko'ngil ahlini tanimay, hurmat qilmay qo'yganidan nadomat chekishi ko'rsatiladi. Mazkur g'azal tahlili davomida quyidagi kalit so'zlarga e'tibor qaratish kerak: *Ahli dil, boy, bazzoz, aqcha, she'r, davron, oltin, kumush, hajv, shoir, tiyrandoz, arz, rozi, norozi*. Ushbu kalit so'zlar orqali she'r mazmuni va shoir demoqchi bo'lgan g'oyani o'quvchilar ongiga yetkazish Zavqiy ijodida hajviy yo'nalishning ham ustuvor ekanligini ta'kidlash imkonini beradi. O'rganilayotgan mavzuning to'la-to'kis qamrab olinishi o'quvchilarning mushohada va muloqot qilish qobiliyatini takomillashtiradi.

Darsning ikkinchi soatida shoir muxammaslarining mazmuni, undagi timsollar silsilasi, shoir badiiy mahoratining ayrim tomonlari haqida fikr yuritiladi. Ma'lumki, Zavqiy ijodida *"Yuzingni ko'rsatib..."* muxammasi alohida o'rin tutadi. O'qituvchi o'quvchilar e'tiborini jalb qilish maqsadida ushbu muxammasni ifodali o'qishi, muxammas asosida aytiladigan "Girya" qo'shig'ini magnitofonda eshittirishi, so'ngra barchani she'r mazmuni bo'yicha munozaraga tortishi kerak bo'ladi. Ayniqsa, muxammasning dastlabki bandida shoirning ruhiy holati qay tariqa namoyon bo'lgani yuzasidan fikrlarni o'rtaga tashlash zarur:

*Yuzingni ko'rsatib avval, o'zingga bandalar qilding,
Yana ko'nglum olib yuz noz birla xandalar qilding,
Jamoling partavin solib, ajoyib jilvalar qilding,
Masihdek bir boqishda murda jismim zindalar qilding,
"Senga men to qiyomat oshno", deb va'dalar qilding.⁴*

Shuningdek, keyingi bandlarga ma'shuqa beparvoligiga urg'u berib, zorlanish, yalinishga o'tgan shoir kayfiyati bilan bularni solishtirish, bunda o'quvchilarni tahlilning faol ishtirokchisiga aylantirish dars sifati va samaradorligini ta'minlashda muhim vosita bo'ladi. Mumtoz adabiyot an'analari, xususan, juda ko'p ishqiy she'rlarda ma'shuqaning oshiq iltijolariga befarq ekani, yorning biror marta unga qiyo boqishini istagan ko'ngilning so'ngsiz faryodlari badiiy ifoda etilganidan boxabar o'quvchi Zavqiy muxammasining umumiy mohiyati, undagi timsollarning o'rni va

muayyan she'rdagi mavqeini anglab yetadi, bular haqida o'zining shaxsiy nuqtai nazarlarini ifodalay biladi. Bunda ham o'qituvchi o'quvchilarni aniq maqsad sari yo'naltirib borishi uchun oshiq va ma'shuqa tasviriga xos quyidagi o'rinlarga e'tiborni qaratishi darkor:

Oshiq	Ma'shuqa
ma'shuqaga banda, ko'ngli ma'shuqada	avval yuzini ko'rsatmoq, xandalar qilmoq, jamol partavin sochmoq, ajoyib jilvalar qilmoq
murda jismi zinda bo'lmoq	Masihdek bir boqmoq, va'dalar qilmoq
bulbulsifat, hamsuhbat bo'lish orzusi, bir guli nori, xaridori bo'lmoq, el orasida sharmanda bo'lmoq	guli g'uncha, keyin raqiblarga mehribonlik, va'dasi yolg'on, suhbatı tikondek, <i>vafodoring bo'lurman</i> deb yolg'on gapirmoq
yuzingni bir ko'ray desa	qo'lini pardalar qilmoq

Ayniqsa muxammasning so'nggi baytlarida lirik qahramonning kechinmalari benihoya chuqur ifoda etilib, xalqona tasvir usullaridan samarali foydalanilganini ta'kidlash orqali she'r mazmunida o'zbekona holatlarni kuzatish mumkin:

*Kima aytib, kima yig'lay bu zolim yor jafosini,
Haqiqat qilmasa ma'shuq degan oshiq xatosini,
Hamisha furqatin tortsam, raqib ko'rsa vafosini,
Qayu Laylisifat mundoq qilur Majnun gadosini,
Yuzingni bir ko'ray desam qo'lingni pardalar qiling.*⁵

Tabiatan haqgo'y va murosasiz bo'lgan Zavqiyning "Zamona kim-niki" muxammasi ma'rifatchilik adabiyoti shoirlari hajviyotiga anchayin o'xshab ketadi. Ushbu muxammasda shoir yashayotgan davr tafsilotlari taftish qilinadi. Shu sababdan she'r tahlili jarayonida *fisq, yolg'onchilar, sovrilibdi xonumon, bag'ri qon, sharmanda, rasvo* kabi salbiy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan so'zlarga e'tiborni jalb etgan holda muxammasning mohiyati yoritib berilsa, ayni muddao bo'ladi.

Darsning navbatdagi bosqichida o'quvchilarga muxammas janriga xos nazariy ma'lumotlar ham yetkaziladi. Zavqiy muxammaslari shoirning ta'bi, ilhomi, istagi natijasida paydo bo'lgan mustaqil muxammaslar ekani aytiladi. Shular qatori adabiyotimiz tarixida boshqa shoirlarning g'azallariga bog'langan muxammas (taxmis)lar ham mavjudligi uqtiliriladi. Zavqiy mahorati haqida so'z borganda, har ikki dars davomida tahlilga tortilgan she'rlarda uchraydigan *tashbeh, talmeh, istiora, husni ta'lil* kabi badiiy san'atlar, ularning she'r g'oyasini yoritishdagi mavqei yuzasidan mulohazalar havola etiladi.

Dars yakunida “Fikrlar hujumi”ni ham ishga solish Skarabey texnologiyasining sifatini oshiradi, ta’lim jarayonida yangi texnologiyalarning o’zaro aloqadorligi ta’minlanadi, o’tilgan mavzularga daxldor katta miqdordagi g’oyalarni yig’ish, o’quvchilarni ayni bir xil fikrlashga odatlanishdan holi qilish, ijodiy tafakkurlarini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Zavqiy hayoti va ijodini Skarabey texnologiyasi asosida o’rganish haqidagi mulohazalar shunday xulosaga olib keldiki, bu texnologiya orqali o’quvchilar yangi mavzuni oson qabul qiladi, chunki bunda faoliyatning fikrlash, bilim olish xususiyatlari birlamchi o’rinda bo’ladi. Ushbu texnologiya yordamida nafaqat Zavqiy ijodi, balki mumtoz adabiyotimizga xos mushtarak belgi va xususiyatlar ham o’rganilsa, dars sifati, uning zamonaviyligi to’la ta’min etiladi.

Xolida FOZILOVA,
Qo’qon DPI katta o’qituvchisi.

1 N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov, Q.Yo’ldoshev. O’zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. T.: Sharq, 2004.

2 M.Hoshimova, B.Abdurahmonova. “Qutadg’u bilik” asarini yangi texnologiya asosida o’tish uslubi. Ta’lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalarni qo’llash. 1-qism. 2004, 98-100-b.

3 N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov, Q.Yo’ldoshev. O’zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. T.: Sharq, 2004. 457-b.

4 Zavqiy. Ajab zamona. T.: Sharq, 2003. 63-b.

5 O’sha manba, o’sha bet.

“Begona”da absurd ruhi

XX asrning 90-yillariga qadar fransuz adibi Alber Kamyu G’arbdagi individualizm kuychilaridan biri sifatida baholanib kelgan. Vaholanki, ijod namunalarini 40-yillardayoq dunyoda mashhur bo’lgan bu adibning asarlaridan birontasi ham o’zbek tiliga o’g’irilmagan. Biz A.Kamyuni, asosan, rus tilidagi tarjimalar orqali bilar edik. Uning ijodiga qiziqish, ayniqsa, 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab orta bordi.

O’zbekistonda so’nggi yillarda modernistik yo’nalishda ijod qilgan G’arb yozuvchilari qatorida A.Kamyu asarlariga ham qiziqish kuchayganligiga sabab yozuvchi asarlarini o’zbek tiliga o’g’irish¹, ijodiy me’rosini nazariy, qiyosiy-tipologik planda tadqiq etish va, nihoyat, yozuvchi ijodini oliy va o’rta maktablarda o’rganish² borasidagi ishlardir.

Ekzistensializm adabiyotining yirik vakillaridan biri bo’lgan A.Kamyu

“Begona”, “Vabo”, “Anglashmovchilik”, “Kaligula”, “Sizif haqida asotir” singari qissa, roman, pyesa, falsafiy esselari bilan hayotlik davridayoq katta shuhrat qozongan va “Aqlar hukmdori” deb nom olgan edi. Yozuvchi o‘zining falsafiy esselarida inson dunyodagi barcha jarayonlarga tiyrak ko‘z bilan boqib, ularni qanday bo‘lsa shundayligicha qabul qilib, o‘lim va hayotning buyuk dialektikasini his qilgandagina borliqning ajib kuchi, go‘zalligi va rang-barangligini anglab yeta olishi mumkinligi haqidagi g‘oyani ilgari suradi. Kamyuning fikricha, hayot mazmuni insonning o‘zida, uning olamga bo‘lgan munosabatida mujassamlashgan. Shu o‘rinda A.Kamyu asarlari uning falsafiy qarashlarining badiiy in‘ikosi bo‘lganligini ta’kidlash lozim. Muallifning o‘zi faylasuf bo‘lish uchun romanlar yozish kerakligini, “buyuk yozuvchilar romannavis faylasuf” ekanligini qayd etgan edi.³

O‘rta maktab va oliy o‘quv yurtlari dasturlariga kiritilgan “Begona” (L’etranger) qissasini o‘rganish jarayonida o‘quvchi va talabalar ba’zi qiyinchiliklarga duch kelishi tabiiy. Shuning uchun ushbu maqolada asar tahliliga kengroq to‘xtashni lozim topdik.

“Begona” qissasi muallifning dastlabki ijod namunalaridan bo‘lishiga qaramay, ekzistensializm falsafiy tamoyillarini o‘zida badiiy aks ettirgan asar sifatida muhim o‘rin tutadi. Qissa fransuz, qolaversa, Yevropa falsafiy adabiyotining eng yaxshi an‘analari asosida yaratilgan bo‘lishi bilan birga, boshqa asarlarga o‘xshamaydigan original jihatlar bilan ajralib turadi. Bunday o‘ziga xoslik asosan asarning bosh qahramoni Merso obrazi talqini bilan bog‘liqdir. Chunki, “Begona” qissasidagi bosh qahramon tabiati va ruhiyatining tasviri nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki jahon adabiyotidagi ko‘plab asarlardan tubdan farq qiladi. “Begona” (L’etranger) qissasi muallifga shuhrat olib kelgan, katta bahs va munozaralarga sabab bo‘lgan asar ekanligi bilan ham diqqatga sazovordir. Qissada yozuvchi bir qarashda bemehr, loqayd va odam o‘ldirgan jinoyatchi yigit Mersoni qoralamaydi. Aksincha, uni inson sifatida kashf etish, tushunish va anglab yetishga harakat qiladi.

Kamyuning o‘zi “Begona”da ikki xil mazmun: metafizik va ijtimoiy mazmun yashiringanligini qayd etgan edi. Birinchi qismdagi bosh qahramonning quyosh bilan yuzma-yuz qolishini muallifning ekzistensial-romantik ruhdagi utopiyasi deb qabul qilsak, ikkinchi qismda Merso o‘z utopik dunyosidan chetga chiqqanligiga guvoh bo‘lamiz. U jamiyat va uning qonuniyatlari bilan to‘qnash keladi, biroq Merso va ushbu dunyo bir-birini tushuna olmaydilar. Merso insonlarcha “oddiy” yashovchilar uchun begona edi.

Qaysi tomondan tadqiq qilishimizdan qat’i nazar, bir narsa biz

uchun ravshan: Merso - begona. Uning begona inson ekanligi haqida Kamyuning o'zi shunday deydi: "Uni atrofdagilar o'yiniga qo'shilmaganligi uchun jazolashmoqda. Shu ma'noda u yashayotgan jamiyatiga begona... U yolg'on gapirishdan bosh tortadi... U hech qanday sun'iyliklarsiz, bor narsalar haqida so'zlaydi, jamiyat esa bundan o'zini xavf ostida qolayotganday sezadi".⁴

Qissaning nomlanishiga turlicha yondashish mumkin: Merso voqealarning ishtirokchisigina emas, balki ularni chetdan kuzatib qayd etuvchi kishi hamdir. U ko'rsatma berishdan ko'ra oddiy faktlarni bayon etishni afzal ko'radi. U asardagi o'zi haqidagi ishning natijasi bilan qiziqmaydigan yagona qahramon hisoblanadi. Merso jamiyat uchun "oq qarq'a"dir. U olamga boshqacha ko'z bilan qaraydi. U - begona. Shuning uchun ham jamiyat undan qutulmog'i lozim bo'ladi. Asar ana shu qarama-qarshilik asosiga qurilgan.

Bosh qahramon ruhi qissaning tiliga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Undagi og'zaki nutqqa xos bo'lgan, bir xillikdan iborat quruq jumlar sintaktik jihatdan soddalashtirilgan, oqibat bog'liqliklaridan xoli bo'lgan gaplardan iborat. Gaplar orasida bog'liqlik yo'qday. Ularning har biri alohida olamday. Masalan: "*Bugun onam o'ldi. Yo kechamikan, bilimayman. G'aribxonadan "Onangiz vafot qildi. Ko'mish ertaga. Chukur hamdardlik bildiramiz", degan telegramma oldim. Tushunmaysan. Balki kecha o'lgandir*".⁵ Bunday uslubni J.P.Sartr "Mersoning "bolalarcha uslubi" deb ataydi.⁶ Taniqli fransuz adabiyotshunosi R.Bart bu tarzda bayon uslubiga "nomaning nolinch darajasi" deb baho beradi.⁷ Bizningcha, A.Kamyu J.L.Byuffonning "Uslub - insonning o'zi" degan hikmatiga rioya qilgan ko'rinadi. Yuqoridagi misolda asar boshidagi Merso hikoyasi telegramma matni bilan kinoyaviy tarzda taqqoslanadi. Shundan so'ng ikkinchi va uchinchi abzatsda muallif qahramonning quruq bayon uslubini oshkora tavitologiya bilan murrakblashtiradi: "...Soat ikkilik avtobusda ketsam, qorong'i tushmay yetib olaman. Ikkilik avtobusda ketdim".⁸

Be'mani, absurd dunyoda yashashga mahkum insonni ilohiy xususiyatlar sohibi bo'lgan g'aroyib mavjudot sifatida tushunib yetishga intilish ekzistensializm vakillarining asosiy vazifalaridan biridir.

Shu o'rinda "Begona"da badiiy talqin etilgan g'oyalar A.Kamyuning "Sizif haqida asotir" essesida nazariy jihatdan asoslanganligini qayd etish lozim. Unda *absurd* tushunchasi ekzistensializmning asosiy tamoyili ekanligi tadqiq etiladi. Odamni qurshab turgan tabiat unga qarama-qarshi va begona bo'lib, insonning ichki tuyg'ulari va tabiati o'rtasida hech qanday aloqa yo'q. Kamyuning fikricha, mushukning

olami - bu uning olami, insonning olami faqat ungagina xos. Ular o'rtasida hech qanday o'xshashlik yo'q. Tabiat jonsiz, his-tuyg'udan begona, insonga yot bo'lgan koinotdir. Agar inson tabiatda his-tuyg'u borligini payqaganda, uni his qilganda edi, o'zini bu qadar tushkun va yolg'iz his qilmagan bo'lar edi. "Hayot yashashga arziydimi?" degan savolga Kamyu tomonidan ijobiy javob beriladi. Insonga yashash uchun kuchni uning ichki olamidagi majburiyati beradi.

Demak, hayot naqadar ayanchli va zerikarli bo'lmasin, inson o'zida his qilgan majburiyat tufayli yashashi shart. Bu majburiyat tashqi emas, balki ichkidir. A.Kamyuning ko'plab asarlarida targ'ib etilgan asosiy g'oya ham ana shu.

**Abdug'opir QOSIMOV,
FarDU doktoranti.**

1 A.Kamyu. O'zlikni anglash - isyon. Falsafiy esselar // Yoshlik, 1989. 1-son. 57-62; A.Kamyu. Vabo. Begona. T.: Yozuvchi, 1995; A.Kamyu. Isyon va san'at ("Isonkor odam" kitobidan) // Jahon adabiyoti, 1997. 1-son. 183-197-b.

2 N.Karimov, T.Mirzayev, B.Nazarov va boshq. Alber Kamyuning hayot va ijod yo'li. "Begona" (qissadan parcha) // Adabiyot. 9-sinf uchun darslik. T.: Ma'naviyat, 2002. 215-223-b; A.Qosimov, S.Xo'jayev. Alber Kamyu // XX asr chet el adabiyoti tarixi. Farg'ona, 2003, 29-34-b.

3 A.Камю. Бунтующий человек. М.: Издательство политической литературы, 1990. С. 79.

4 С.Великовский. Проклятые вопросы Камю // В кн. А.Камю. Избранное. М.: Правда, 1990. С. 10.

5 A.Kamyu. Begona (rus tilidan A.A'zam tarjimasini). T.: Yozuvchi, 1995. 5-b.

6 Ж.Сартр. Ситуации. М., 1997. С. 313.

7 Р.Барт. Нулевая степень письма // Семиотика. М., 1983. С. 343.

8 A.Kamyu. Begona (rus tilidan A.A'zam tarjimasini). T.: Yozuvchi, 1995.5-b.

Ko'p mushtariylarimiz jurnal sahifalarida Respublika "Yil o'qituvchisi" ko'rik-tanlovi ishtirokchisi bo'lgan ona tili va adabiyot o'qituvchilarining darslari ishlanmasini berishni iltimos qilishgan. Shu bois biz quyida "Yil o'qituvchisi - 2004" ko'rik-tanlovi ishtirokchisi, Navoiy viloyati Karmana tumanidagi 3-maktab o'qituvchisi Mahliyo Saidovanning 5-sinfda — "Iboralar" mavzusi bo'yicha o'tkazgan darsi tafsilotini bayon qilamiz.

5-sinfda "Iboralar" mavzusini o'rgatish tajribasidan

Bu darsdan asosiy maqsad o'quvchilar lug'atini iboralar bilan boyitish, ulardan o'z o'rnida foydalanish, so'zning o'z va ko'chma ma'nolarini anglashga o'rgatishdan iborat edi.

Musobaqa - o'yin tarzida o'tkazilgan ushbu darsni boshlashdan avval sinfdagi o'quvchilarni 3 guruhga bo'ldim. Mavzu bahor fasliga to'g'ri kelganligi uchun guruhlarga bahor gullari: "Lola", "Chuchmomo", "Qizg'aldoq" nomlari berildi. Bir o'quvchi Bahoroy rolini o'ynadi.

Dars Bahoroyning topshiriqlari bilan boshlandi.

Bahoroy: Aziz do'stlarim, bugungi darsimizga tayyorlab kelgan topshiriqlarni kim epchil va chaqqonroq bajarishini aniqlamoqchiman.

Topshiriqlar quyidagilardan iborat:

1. Lug'at diktanti yozish.
2. So'z ma'nolarini aniqlash.
3. Harakatni iboralar bilan ifodalash.
4. Test topshiriqlarini bajarish.

Men Bahoroyning birinchi topshirig'ini bajarishda diktant uchun sun'iy daraxt barglariga yozilgan so'zlarni oldim.

Bu so'zlarni dona-dona, ifodali qilib o'qidim, o'quvchilar esa ularni daftarlariga yozdilar:

ko'ngil, ko'nglim, o'g'il, o'g'lim, singil, singlim.

Mazkur so'zlarni Bahoroy ham yozuv taxtasiga yozdi. O'quvchilar o'zlarining yozganlarini unga qarab tekshirdilar va xato qilgan bo'lsalar, tuzatdilar.

Ikkinchi topshiriqni bajarish uchun darslikdan har bir guruhga alohida mashq (289-, 290-, 291-mashqlar) mustaqil ishlash uchun berildi. Bu mashqlarni bajarishda o'quvchilar so'zlarning o'z ma'nosi va ko'chma ma'noda ishlatilganligining farqini angladilar. Topshiriqlarning bajarilishi har bir guruhdan ikki o'quvchining javobi orqali tekshirildi.

Mashqlarning bajarilishi tahlil qilingandan so'ng o'quvchilar gaplarda ba'zida so'zlar ko'chma ma'nolari asosida yaxlitlanib, bitta so'zga teng keladigan ma'noda qo'llanilishi va bunday birikmalar ibora deb atalishini bilib oldilar.

Bahoroyning ikkinchi topshirig'i bo'yicha qog'ozdan ishlangan qaldirg'ochlar qanotlarida olib kelgan so'zlarga mos iboralar topishadi. O'yin shartiga ko'ra bu topshiriqni tez va to'g'ri bajargan guruh a'zolari "Tez uchar qaldirg'ochlar" nomiga sazovor bo'lishi kerak edi. Bu topshiriq bo'yicha quyidagi so'zlar berilib, ularga ma'nodosh bo'lgan tubandagi iboralar keltirildi:

"Lola" guruhi:

xursand bo'ldi —

*terisiga sig'madi,
boshi ko'kka yetdi,
og'zi qulog'ida edi.*

qo‘rqdi – | “Chuchmomo” guruhi:
kapalagi uchdi,
tarvuzi qo‘ltig‘idan tushdi.

ayyor – | “Qizg‘aldoq” guruhi:
ilonning yog‘ini yalagan,
yulduzni benarvon uradigan.

Bahoroy bu o‘yinda “Lola” guruhi chaqqon chiqib, bu guruh a‘zolari berilgan so‘zga mos uchta iborani tez va to‘g‘ri yozganligi uchun g‘olib bo‘lganligini e‘lon qildi.

Shundan so‘ng “qaldirg‘och qanotidagi” iboralarga mos so‘zlar topish bo‘yicha musobaqaning 2-turi o‘tkazildi. Bunda guruhlar quyidagi iboralarning ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar topdilar.

“Lola” guruhi:
yog‘ tushsa yalaguday — | toza,
ozoda.

“Chuchmomo” guruhi:
halovatini topdi — | tushundi,
angladi.

“Qizg‘aldoq” guruhi:
yegan og‘iz uyalar — | tili qisq,
gunohkor,
indamaslik.

Bahoroy bu gal “Chuchmomo” guruhi epchillik ko‘rsatgani, ammo, “Qizqaldoq” guruhi 3 ta so‘z yozganini qayd etib, ikkala guruh g‘olib bo‘lganini aytdi.

So‘ng uchala guruh a‘zolari “Qaldirg‘och” sovrini bilan taqdirlandilar.

Bahoroy uchinchi topshiriq har bir harakatga mos ibora topishdan iborat ekanligini aytdi va yangilanish, yasharish fasli bo‘lgan bahorda qilinadigan ishlarni imo-ishoralar orqali ifodaladi. Guruhlar bu harakatlarni ibora bilan izohlashlari lozim edi. To‘g‘ri izoh uchun guruh boychechak guli rasmi bilan taqdirlashi aytili.

Bahoroyning gul terish jarayoni harakatlarini ko‘rsatganiga guruhlar quyidagicha izoh berishdi:

“Lola” guruhi izohi:

Salimanning og‘zi qulog‘ida, u lola termoqda.

“Chuchmomo” guruhining izohi:

Gul tergan Gulnoraning boshi ko‘kka yetdi.

“Qizg‘aldoq” guruhining izohi:

Yerda yotgan zarning qadri yo‘qdir, har narsa o‘z o‘rnida aziz.

Bahoroy supurish harakatini ko‘rsatdi.

“Lola” guruhining izohi:

Sitora hovlini yog‘ tomsa yalagudek qilib tozaladi.

“Chuchmomo” guruhining izohi:

Jahona supalarni chinni-yu chiroq qildi.

“Qizg‘aldoq” guruhining izohi:

Dilorom eshik oldini igna tushsa topilgudek qilib supurdi.

Men topshiriq bo‘yicha “Chuchmomo” guruhiga 3 ta boychechak, “Lola” va “Qizg‘aldoq” guruhlariga ikkitadan boychechak berdim.

Bahoroy to‘rtinchi topshiriq bo‘yicha bilag‘onlarni aniqlash uchun quyidagi testlarni berdi:

“Lola” guruhiga

Ibora mavjud bo‘lgan qatorni aniqlang:

- A. Salima navbatchi bo‘lgan kun sinf toza bo‘ladi.
- B. Rahimjon kalavanning uchini topdi.
- D. Ahmadjonni hamma yaxshi ko‘radi.
- E. Odiljon bu ishni osongina bajardi.
- F. Biz sayohatga bordik.

“Chuchmomo” guruhiga

“Saxiy” so‘ziga ma‘nodosh bo‘lgan iborani toping:

- A. K‘ngli oq
- B. Ko‘zi och
- D. Tili shirin
- E. Ko‘ngli yumshoq
- F. Qo‘li ochiq

“Qizg‘aldoq” guruhiga

“Bir yoqadan bosh chiqarmoq” iborasining ma’nodoshini toping:

- A. Mazasi qochdi
- B. Alamini oldi
- D. Gapi bir joydan chiqmoq
- E. Baloga qoldi
- F. Bel bog‘ladi.

Darsning oxirida men o‘quvchilar dars davomida so‘z va ibora orasidagi farqni anglab olganligini ta’kidlab, iborada tasviriylilik, ifodalilik, badiiylilik, ta’sirchanlik kuchli ekanligini quyidagi so‘zlar bilan tasdiqladim va darsni yakunladim:

“Daryo bo‘yida turib suvga razm solsangiz, uning beto‘xtov oqayotganini ko‘rasiz. Tilimizning so‘z boyligi ham misli oqar daryo, u tinimsiz harakatdadir. Oqar daryo suvi dengizlarga quyilib yig‘ilganidek, so‘z daryosi durdonalari o‘zbek tilining lug‘atlarida yig‘ilib, to‘planadi. Bunday lug‘atlar so‘z xazinasini sifatida juda katta ahamiyatga ega. Ular milliy boyligimiz sanaladi. Bu lug‘atlar o‘z davrining so‘z xazinasini asrab, kelgusi avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi.

Bugungi darsimizda siz so‘z xazinasidagi ayrim iboralar bilan o‘z nutqingizni boyitdingiz”.

Uyga topshiriq qilib o‘qiyotgan badiiy asardan iboralarni topib, ularni alfavit tartibida yozib, lug‘at tuzib kelishni berdim.

Mahliyo SAIDOVA,
Navoiy viloyati Karmana
tumanidagi 3-maktab o‘qituvchisi.

А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида экстралингвистик воситалар ифодаси

Матн - жонли мулоқотнинг тугал фикр ифодаловчи лисоний ифодаси бўлиб, унда нутқий воситалардан ташқари, турли имо-ишоралар, товуш ўзгаришлари, киши (гавда) ҳаракатлари (кинетик воситалар) билан ҳам фикр ифодалаш мумкин. Зотан, бу воситалар фикрни тўлдиришга, таассуротни бойитишга хизмат қилади.

Бадий асарда персонажнинг имо-ишораси, гавда ҳаракатлари унинг характери, руҳий, ҳиссий ҳолати, мавқеи, кўриниши каби қатор ахборотларни беради, яъни кинетик ҳолатнинг ифодаси персонаж ҳақидаги фикрларни бойитади.

Хусусан, А.Қодирийнинг машҳур “Ўткан кунлар”¹ романи матнида мулоқот жараёнида ишлатилувчи имо-ишоралар, гавда ҳаракатлари сўз, сўз бирикмаси, гап шаклида намоён бўлганки, ёзувчи матннинг шаклланишида улардан маҳорат билан фойдаланганининг гувоҳи бўламиз.

Уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Киши руҳий, ҳиссий ҳолатини ифода этувчи информатив-характерловчи воситалар.

... Отабек ... ғайриихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди (13-бет). Отабек қизиқ бир ҳолатда қолди: бир турлик титраб кетди, кўзлари қинидан чиқар даражага етди (48-бет).

Марғилонда ўхшаши йўқ, тенгсиз гўзал бир қизнинг борлигини, ўзининг ўша қизга унашилганини эшитган Отабекдаги ўзгариш ана шу тарзда ифода этилади. Тўй кундаги ҳолат экстралингвистик воситалар асосида қуйидагича тасвирланади: *... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидирадир (58-бет).*

Отабекнинг ўзи ва қайнотасига қўйилган “исёнчи” айбномасини эшитгандаги ҳолати эса: *Отабек азбаройи бўғилиб кетканидан кўкимтил товланган, Кутидор безгаклардек титрай бошлаган эди (73-бет)* тариқасида берилади.

Ҳомиднинг разил қилмишлари ҳаётини остин-устун қилган манфурлигини билиб қолгандаги Отабекнинг ҳолати: *“Ичда қайнаган ҳиссиёт ўз шарпасини унинг юзига очиқ ташлаб турмоқда,*

кўзи ўт бўлиб ёнар ва юзи юз хил туска кирар эди” (231-бет) тарзида таъсирли ифодаларда кўрсатилади.

Талоқ хати, айрилиқ сабабчиси, барча ёмонликлар эгаси Ҳомид эканини Отабекнинг хати орқали эшитган (ўқиган) Кумушнинг руҳий ҳолати эса қуйидагича ифодаланади: *Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлғонар эди... Ҳозирги энг кучлик ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди* (259-бет). Кумушнинг руҳий-ҳиссий ҳолати унинг ташқи қиёфасида намоён бўлади. Ундаги нафрат Кумуш танасининг ҳаракати, ундаги ўзгаришлар орқали акс эттирилади.

“*Болу париси*”, бевақт хазон бўлган ёлғиз қизининг қабри устида айрилиққа тоқат қилолмай, фарзанди доғида куяётган онанинг ҳолати қуйидаги синтактик бирликларда ифода этилади: *Бечора она чидолмади, қабрни кучоғлаб уввос тортди* (374-бет). Айниқса, *йиғлади лексемасининг уввос тортди* - товуш ўзгариши, баландлигини ёрқин ифодаловчи экстралингвистик фойдаланиши адиб маҳоратининг самарасидир.

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чеҳраси бузилди (12-бет). Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди (26-бет). Сўзнинг белига тепгани учун йигитнинг бири ўшшайиб сўрағучига қаради (63-бет). Адиб бу жумлаларда персонажларнинг юз ўзгаришлари, ишоравий ҳаракатларини сўз бирикмалари ва иборалар асосида ёритиб, уларнинг руҳий ва ҳиссий кечинмаларини паралингвистик ҳолат ифодаси орқали намоён этади.

... *ҳожи лабини тишлаб қолди ва “Санга ақл битмай кетар экан-да”, - деди* (133-бет). Бу мисолда Ўзбек ойимнинг бемаслаҳат иш тутганидан ҳожининг афсус чекиши, ҳижолатда қолиши “*лабини тишлаб қолди*” ифодасида берилади.

... *ўғлининг миридан сирини ажратиб ўлтурғучи она яна олазарак касалига йўлиқди* (159-бет) жумласида эса Ўзбек ойимнинг ўз ўғли Отабекнинг янги келин - Зайнабга бепарволиги, нописандлиги ва уларнинг ўзаро муносабатларини кузатиши ҳамда яхшилашга уриниши, гапни гапга улолмай хуноб бўлиш ҳолати *олазарак касалига йўлиқди* тарзида кинетик восита орқали ифодаланади.

2. Киши характерини, хулқ-атворини ифода этувчи экстралингвистик воситалар.

Ўзбек ойим депсиниб-депсиниб эрига қараб олар эди (134-бет). *Ўзбек ойим яна гуруллаб кетди* (163-бет). Бу ўринда муаллиф Ўзбек ойимдаги ҳиссий кечинмани паралингвистик ҳолат ифодаси орқали (*депсиниб-депсиниб, гуруллаб кетди*) намоён этиш билан унинг характерини тўла ёритиб беради. Яъни “*эри-*

нинг раъйи ва хоҳишини, умуман, бутун шахсини эҳтиром қилгучи” Офтоб ойимга нисбатан Ўзбек ойим, аксинча, эрига ўткирлиги, шаддодлиги, чала-думбул табиатли хотин эканлигини кўрсатиб беради.

- Нега куласиз? - депсинди (Ўзбек ойим) (301-бет). У (Ўзбек ойим) гўё ухламоқчи бўлган товуқдек ҳурпайиб олди (130-бет). Тагин Ўзбек ойимнинг ранги ўчкан, қони қочкан: товоқни косага, чўмични пиёлага уриб доди фарёд...

Бу ўринда депсинди - аччиғланди, ҳурпайиб олди - хўмрайди, ковоқ солди; ранги ўчкан, қони қочқан - ғазабланган маъноларида паралингвистик воситалар қўлланилган бўлиб, улар ҳам Ўзбек ойим характерини очишга хизмат қилган.

Кўрбоши (олтинларни) титраб, қахшаб жойлади (90-бет). Бу гапда олчоқ, пул эвазига ҳар қандай қабиҳ ишларни бажарадиган кўрбошининг олтинларни жон-жаҳди билан олиб, уни чўнтагига солиши титраб, қахшаб жойлади тарзида тасвирланади. Бу экстралингвистик восита асосида адиб кўрбоши характеридаги очкўзлик, пулга ўчлик, нопокликни янада бўрттириб кўрсатади.

Ҳомиднинг “қўланса гаплар учун яратилган одам” (21-бет) эканлиги ўз поччаси Зиё шоҳичи томонидан айтилган бўлса, ваҳший, йиртқич табиатлилиги хотинларининг “кўркуви”га, ундан “жирканиши”га сабаб бўлади. Бу ўринда адиб жирканиш - паралингвистик воситадан моҳирлик билан фойдаланган. Бу ифода-лар Ҳомид характерини ёрқин намоён этади.

Ўзбек ойим... ҳожига имлаб кўйди. Бу имкўқни Отабек пайқамаган бўлса ҳам, лекин анув гапни аниқ шу мажлисда очилишига кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади (134-бет). Бу матндаги имлаб кўйди, имкўқ экстралингвистик воситалар ҳам Ўзбек ойимнинг ўткир характеридан дарак беради.

3. Кишининг мавқеи, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини ифода этувчи экстралингвистик воситалар.

... кўрбоши тавозиёланди ва қўл қовуштириб, кушбегининг яқинига чўккалади (69-бет). Кушбегининг кўзи ёнди (70-бет). Бу ўринларда тавозиёланди - таъзим қилди, чўккалади- кушбеги ҳурмати учун чўкка тушди (ўтирмади) маъносида қўлланган бўлса, кўзи ёнди бирикмасида ҳукмдорга хос характер, қаҳр-ғазабга мингандаги ҳолат акс этган.

... ҳожининг терс сўзига чидолмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди... жумласида эса қаҳрамоннинг руҳий-ҳиссий ҳолатининг юзага чиқиши фонцион тарзда берилиб, нутқнинг сифати (йўғон ва ўта баланд оҳангда гапириши) ўзгаргани ҳукмдорга хос ха-

рактарни кўрсатади. *Ваҳшийларча ҳайқирди* бирикмасининг танланиши орқали кекса, донишманд ҳожига муомала-муносабати мисолида Азизбекнинг хулқ-атвори гавдалантирилади.

Мисоллардан кўринадики, А.Қодирий имо-ишоралар, ҳаракатлар, яъни “ёрдамчи ифода воситалари”² орқали персонажлар характерларини, хулқ-атворини, руҳиятини ва бошқа ҳолатларни ахборот тарзидаги дарак гапларда, тимсол ҳолатини тасвирловчи муаллиф нутқида моҳирона очиб беради.

Демак, кинетик воситаларнинг бадий асардаги вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки имо-ишораларнинг, киши (гавда) ҳаракатларининг лисоний ифодаси бўлган луғавий бирлик ва бирикмаларнинг ички мазмуний хусусиятларини ўрганиш бадий асар тили, унинг бадийятига баҳо беришга имкон беради.

А.Қодирий романда новербал воситаларнинг лисоний ифодаларини танлаб ишлатиб, тилнинг коммуникатив вазифа бажаришида имо-ишоралар, ҳаракатларнинг вербал ифодасидан унумли фойдаланганини ва булар адибнинг теран ҳаётий мушоҳадага эга эканини кўрсатади.

Лазокат ЖАЛОЛОВА,
Андижон Давлат университети ўқитувчиси.

1 Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. (Мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилган).

2 Ш.Балли. Французская стилистика. М., 1961. С. 111.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи феъл шакллари

Жамият ривожланиб боргани сари тилда ҳам маълум бир ўзгаришлар рўй беради. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас, чунки ҳозирги ўзбек адабий тилида шундай сўз ва қўшимчалар борки, булар юзасидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Бундай қўшимчалар сирасига феълдаги ҳаракат тарзини ҳосил қилувчи шаклларни киритиш мумкин.

Ўзбек ва қардош тиллар тилшунослигида тарз категориясининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги борасида ҳануз бир қарорга келинмаган. Хусусан, баъзи олимлар бу фикрни қувватласа¹, баъзилари эса буни инкор этади.² Дарҳақиқат, феъл негизларига қўшилувчи *-гила (-кила, -қила, -фила), -га (-ка, -қа, -фа), -а, (-ла, -ала)* қўшимчалари негиздан англашилган ҳаракат бир оз ўзгар-

ганлигини ифодалайди. Масалан: *югурмоқ, торт-моқ, чопмоқ, эз-моқ, тепмоқ, суртмоқ, чертмоқ, опичмоқ* каби феъллар ҳаракатнинг меъёр даражасида бажарилганлигини билдиради. Мазкур феъл негизларига *-гила, -кила, -қила, -ғила* қўшимчаларини қўшиш орқали *югургила, торткила, чопқилла, эзғила, тепкила, титкила, сурткила, черткила* каби ҳаракатнинг давомийлигини, такрорийлигини ифодаловчи феъл шакллари ҳосил бўлади. Жумладан, *Эртадан буён Ёрмат бу кўчани дастакли супурги билан қиртичлайди, чуқурларга тупроқ солиб, тепкилайди* (Ойбек). *Тепкила* сўзида *тепки* қисми от бўлиб, феъл ўзагидан *-ки* ясовчи қўшимчаси орқали янги сўз ясалган. Демак, феъл асосли отлардан феъл ясалиб, негиздан англашилган иш-ҳаракатнинг қисман ўзгарганлигини ифодаласа-да, янги феъл ясалмайди. Бу ерда алоҳида янги маъно ифодаловчи феъл эмас, балки мавжуд ҳаракатнинг ўзгарган ҳолатини ифодаловчи феъл ҳосил бўлади. *Теп- тепкила, тит-титкила* сўзларида тез-тез ва кўп марта бажарилган ҳаракат маъноси ифодаланган. Бу ҳақда профессор Ё.Тожиевнинг фикрича, *турт* ясовчи негизига аввал *-ки* от ясовчиси қўшилади ва от ясайди (*туртки*), сўнг отга феъл ясовчи *-ла* қўшимчаси қўшилади ва ундан феъл ясалади (*турткила*). Бундай ясалишда янги ҳаракатни ифодаловчи феъллар эмас, балки ўзгарган ҳаракатни ифодаловчи феъл ҳосил бўлади.³

Бизнингча, *турт, теп* феълларига *-кила* мураккаб шакл ясовчи қўшимча қўшилган ва шунга кўра ҳаракат тарзи ифодаланган.

Худди шунингдек, *-га, -ка, -қа, -ға* қўшимчалари феъл негизларига қўшилганда ҳаракат тарзини ифодалайди. Яъни *чай-чайқа, сур -сурка (сурга)* каби сўзларда ўзақдан англашилган ҳолатни англатиб, янги сўз ҳосил қилмай, ҳаракатнинг такрорийлиги ҳамда давомийлигини ифодалайди. Лекин бу лексемаларни *бурка, ишқа* сўзларидаги қўшимчалар билан алмаштирмаслик лозим. Булардан ташқари, *-ла, -а, -ала* қўшимчаларида ҳам айнан шундай ҳолат кузатилади. *Бурмоқ* феълида ҳаракатнинг маълум йўналишга бурилиши тушунилса, *бурмоқ* феълига *-а* шакл ясовчи қўшимчани қўшиш орқали ҳаракат тарзи: *бир неча бор бураш* маъноси ифодаланади. Бироқ *сон-сана, ёш-яша* каби сўзлардаги *-а* қўшимчаси сўз ясовчи эканлиги маълумдир. Бундай ҳолатни ўзбек тилида *-ла* қўшимчаси ҳосил қилган сўз шакллари ва ясамаларида ҳам кўриш мумкин.

-ла қўшимчаси энг сермахсул феъл ясовчи қўшимча бўлиб, деярли барча сўз туркумларидан ҳамда ундов ва тақлид сўзлардан ҳам феъл ясайди: *Оқла, тузла, боғла, тақирла, тезла* каби.

Лекин феъл негизларига қўшилиб келганда, негиздан англашилган иш-ҳаракатнинг давомийлигини, такрорланганлигини ифодалайди. *Сава - савала, ишқа-ишқала, булға-булғала, қаши- қашила, силта-силтала, ниқта-ниқтала, чимчи-чимчила, қув-қувла* каби феълларда феъл негизига қўшилиб ҳаракат тарзини билдиради.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳаракатнинг давомийлиги ва такрорланганлигини ифодаловчи бу қўшимчалар феъл негизларига қўшилганда янги сўз ҳосил қилмай, балки ҳаракатнинг тарзини (характеристикасини) ифодалайди.

Кўринадики, *-ла* кўп вазифали қўшимча бўлиб, биринчидан, феъл ясовчи бўлса, иккинчидан, шакл ҳосил қилувчидир. Бундай хусусият ўзбек тилида кўпгина феъл ясовчи қўшимчаларда ҳам мавжуд. *-а* қўшимчаси бир неча сўз туркумидан феъл ясайди: *сана (сон), яша (ёш)* кабилар. Феъл ўзакларига қўшилиб келганда эса, тарзтус маъносини ифодалайди: *бура, юра, чопа, юва, супура* кабилар. Бунда ҳам бошқа сўз туркумларидан феъл ясайди ва феъл негизларига қўшилганда ҳаракатнинг давомли бўлишини англади.

-и қўшимчаси эса, феъл ўзакларига қўшилгандагина маъно нозиклигига эга бўлади. *Пишимоқ, тинимоқ, шимимоқ* каби феълларда ҳаракат тарзини, давомийликни, такрорийликни ифодалайди. *-и* қўшимчаси, бундан ташқари, эгалик қўшимчаси қарашлилик маъносини билдиради; *китоби, дафтари* каби. Лекин феъл ўзакларига қўшилганда ҳеч қандай янги маънодаги феъл ҳосил қилмайди, балки ўзақдан англашилган ҳаракатнинг давомли, такрор шаклларини ҳосил қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *-ла, -а, -гила, -га, -ала* қўшимчалари феъл негизларига қўшилиб, янги лексик маъно ифодаловчи сўз ҳосил қилмайди. Балки негиздан англашилган иш-ҳаракатнинг давомийлиги, такрорланганлиги, ҳаракат тарзини ифодалаб келади. Бу қўшимчаларни ўрганиш феълнинг яна бир хусусиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради, феъл ҳақидаги билимлар мукамал бўлишини таъминлайди.

**Фазлиддин ШАРИПОВ,
ГулДУ аспиранти.**

1 А.Фуломов. Феъл. Т., 1954, 68-б; А.Ҳожиев. Феъл. Т.: Фан, 1973. 6-б; Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффикслар синонимияси Т.: Университет, 1979. 5-б.

2 Материалы координационного совещания по проблемам глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках, состоявшегося 24-27 сентября 1956 г., Алма-Ата, 1958.

3 Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффикслар синонимияси Т.: Университет, 1979. 17-б.

Алишер Навоийнинг бадиий мўъжизаси

Адабий даҳолар асарлари мазмун ва бадиият мўъжизаларига бойдир. Қуйида Навоийнинг ҳаммага маълум ва манзур бўлган, кўпчилик зиёлиларимиз ёд биладиган бир байти хусусида сўз юритамиз.

*Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.¹*

Н.Комилов Навоийнинг мазкур матлаъли ғазали хусусида сўз очиб, унинг ҳар бир байти алоҳида бир шеърий санъат, алоҳида пурмаъно ҳикмат дурлари тизмасидан иборатлиги, шоир бунда Шарқ шеърияти анъаналаридан фойдаланишнинг юсак маҳоратини кўрсата олганлигини, Н.Жумахўжа эса бу ҳақда Навоий каби санъаткорлар шеърий-бадиий усуллар воситасида нуктапошлик (маъно дурларини сочиш) қилганларини таъкидлайдилар.² Н.Комилов *мардум* ва *мардумлиғ* орасидаги шакл ва маъно муносабатлари асосида сўз ўйини - **тажнис** яратилгани, мисраларнинг *қаро кўзум* ва *кўзум қаросида* бирикмалари билан бошланишида **тарди акс** (терс такрор) санъати мавжудлиги, бу шеърий санъат эхтиросли назмий оҳангни юзага чиқаришда муҳим эстетик хизмат ўтаганлигини кўрсатади.

Н.Комилов юқоридаги фикрни яна давом эттириб: “Шоир *мардум* ва *мардумлиғ* орасида сўз ўйини - **тажнис** яшаш билан кифояланмай, шу маъноларни ифодаловчи ўзбекча *қаро кўзум* ва *кўзум қароси* бирикмаларини келтириб, тўрт томонлама **ширу шакар тажниси том** санъатини ижод этган” деб ёзади.

Юқоридаги иқтибослар бизга ўша байтдаги бадиий санъатлардан тўрттаси - *тажнис*, *тажниси том*, *ширу шакар* ва *тарди акс* хусусида тасаввур беради. Энди байтдаги бошқа санъатлар ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Қилғил сўзининг байт охиридаги такрорида **мураддаф** санъати бўлмиш радиф қўлланган.

2. Мисралардаги *мардум* ва *мардумлиғ* ўзакдош сўзларнинг ишлатилиши **иштиқоқ** санъатидир.

3. *Қаро кўзум* бирикмасида сўзнинг сифати - қоралиги ай-тилган, бу - *сифатлаш* бадий санъатидир.

4. Байт бошидаги *қора кўзум!* ундалмаси бирор кишига нисбатан хитоб, мурожаат бўлиб, у **нидо** санъати намунаси.

5. *Мардум киби* - одамлар (қорачиқ) сингари сўзларида ўхшатиш - **ташбеҳ** санъати мавжуд.

6. Китобхон *мардум киби* сўзини икки маънода тушунгани учун (*одамлардай* ва *кўз қорачиғидай*) мисра мазмуни икки хил фикрни ифодалашга хизмат қилган. Шунингдек, *кўзум қаросида* бирикмаси *кўзум қорачиғида* ва *тириклигимда* маъноларини, *ватан қилғил* сўзи ҳам икки маънони: *жойлаш* ва *ватан қил* (*уй-жой эгаси бўл*) маъноларини ифодалаган. Шоир байтда бир сўзни икки маънода қўллаб - **ийҳом** санъати қўллаган.

7. *Кўзум қаросида* бирикмаси *тириклигимда* маъносини ифодаловчи **киноядир**.

Қаро кўзум ибораси қора кўзли гўзални ифодалаган. Бунда сўзнинг бир қисми айтилиб, бутунлик назарда тутилгани туфайли **синекдоха** санъати қўлланганини кўрамиз.

8. Байт мазмунида буюриш оҳанги борлиги учун **амр** санъати амал қилган.

9. *Қаро кўзум* бирикмасидаги қаро сўзи ранг-тусни, *кўзум қаросидаги қаро* сўзи қорачиғни билдиради. Шаклдош, жинсдош бундай икки сўз ҳар хил маъноларни англатса **тажнис** санъати бўлади.

10. *Кўз* ва *қаро* сўзларининг икки маротабадан такрори **такрир** санъати кўринишидир.

Алишер Навоийнинг ушбу байти мазмунини профессор Нусратулло Жумаҳўжа куйидагича талқин этади: “*Қаро кўзли гўзалим, келсанг-чи, мурувват ва вафо йўлини, одамийлик расмини тутсанг-чи. Кўзумнинг қорачиғида гавҳар каби ватан тутсанг-чи, токи мен кўзум ёришиб, олам гўзалликларидан баҳраманд бўлсам*”.³

Биз Навоийнинг мазкур шоҳбайтидаги бадий санъатларни кўздан кечирар эканмиз, ҳар бир сўзнинг мазмун теранлиги, кўпмаънолилиги, ифода жозибаси, хушранглилик яратувчи омиллар сифатидаги хизматлари хусусида сўз очмадик. Зеро, ийҳому тажнислари китобхонни мушоҳадакорликка - ўйлашга рағбатлантиради, сўзнинг маъно қирралари хусусида мулоҳазага чорлайди, сўзнинг жўн такрорлари ёки ўрин алмашиб такрорланишлари хушжаранглиликни, ифодалиликни кучайтиради.

Биз даҳо шоиримизнинг “Қаро кўзум” ғазалидаги атиги бир байтни таҳлил қилиш билан унинг асарлари бадиий санъатларга кон эканлигини уқтирдик, холос.

Ваҳоб РАҲМОНОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

1 Алишер Навоий. Қаро кўзум.Т.: Фафур Фулом, 1988. 427-б.

2 Нусратулло Жумахўжа. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Т.: Ҳқитувчи, 1996. 20-б.

3 Ҳша асар. 22-б.

Илм-маърифат ҳақидаги Навоий ғояларининг болалар тарбиясидаги ўрни

Сўз мулкининг султони ҳазрат Мир Алишер Навоий ўзбек болалар адабиётига ҳам бекиёс ҳисса қўшган шоирдир. У ўз ижодиёти давомида болаларга атаб махсус асарлар яратган бўлмасда, таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратган.

Адабиётшунос олим Р.Баракаев ўзбек болалар китобхонлигида Алишер Навоийнинг ўрни ҳақида фикр юритиб, “Алишер Навоийни ўзбек болалар адабиётининг асосчиси ҳам десак, хато бўлмас керак. Зеро, улў шоир ижодида ёш авлод маънавий камолоти ва маърифат масалаларига бағишланган асарлар катта ўрин тутиши шундай фикр юритишга асос беради”,¹ - деб ёзади.

Дарҳақиқат, улў шоирнинг зийрак нигоҳларидан бола тарбияси ҳам четда қолмаган. Таълим ва тарбия масалалари Навоий асарларининг бош ғоясидир. Шоирнинг фикрича, боланинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиб, унга кичиклигидан бошлаб тарбия бериш ва илм ўргатиш лозим. Навоий китобхонни яхшилардан намуна олишга, илм-маърифатли бўлишга ундайди. Шоир яратган қаҳрамонлар илм-хунар ўрганишга иштиёқманд кишилардир.

Жумладан, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида меҳнатга муҳаббат, ижодкорлик, илм-фан ҳақидаги ғоялар дoston қаҳрамони Фарҳод тимсоли воситасида очиб берилади. Фарҳоднинг ёшлигидан бошлаб илм-фanni севиши, жисмоний ва ҳарбий машқлар билан шуғулланиши, хунар ўрганишга бўлган иштиёқмандлиги унинг тарбиясида муҳим ўрин тутaди.

Фарҳод уч ёшга кирганида унга шундай бир муаллим тайинлашадики, бу муаллим Юнонда таълим олган бўлиб, Арасту унинг кичик бир шогирдича эди.

Шундай билимдон муаллимдан сабоқ олишни бошлаган Фарход биринчи кундаёқ отасига абжад ҳисобини ўрганганлигини кўрсатади. Уч ойда саводи чиқади.

Шоир зехни ўткир Фарходнинг ўқиганларини саҳифама-саҳима ёд олиб боришини

Агар бир қатла кўрди ҳар сабоқни,

Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким ўқуб кўнглига ёзиб,

Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.

Ўқуб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,

Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори,² -

дея таърифлайди.

Фарход ўн ёшга етганида дунёда у эгалламаган илм қолмаганлигини қуйидагича ифодалайди:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,

Билим таҳқиқини касб этмаган илм.

Фарходнинг шундай билими, мислсиз куч-қудрати билан ўзини алифбе ўқийдиган боладан ҳам кам тутиши камтаринлик белгиси сифатида ўқувчида катта таассурот қолдиради.

Достонда шундай тимсоллар борки, улар ҳам илм-ҳунар бобида Фарходдан қолишмайдилар. Чин мамлакатадаги Боний ва Моний лақабли кишиларнинг меъморлик ва наққошлик санъатлари ҳеч қайси билимдоннинг илмидан кам эмас эди. Меъморчилик учун ҳам риёзиёт, астрономия, физика, геометрия (ҳандаса) илмларини ўрганиш зарур бўлган. Наққош ҳам шу билимларни эгалламаган бўлса, унинг ҳунари бу қадар довруғ таратмаган бўлар эди. Бу иккаласидан ташқари, Қоран лақабли уста ҳам ўз касбининг моҳир билимдони эди. Навоий қайси тимсолни яратмасин, уни, албатта, илму ҳунар, ақлу камол соҳиби сифатида гавдалантирганки, буларнинг барчаси бугунги авлод учун тарбия воситаси бўлиб хизмат қилади.

Шоир Фарходни моҳир илму ҳунар соҳибларидан тош йўниш, нақш солиш ҳунарларини эгаллаб олганлигини баён қилар экан, “*Бир йигитга етмиш ҳунар ҳам оз*” деган ҳикматни ифода этади.

Достоннинг XIX бобида Хоқон ўғлини хазиналар томошасига келтирганини, Фарходнинг кўзи Искандар оинасига тушиб, кўзгу тилсимини билишга ошиққан жойида ҳам илм ҳақида фикрлар баён этилган, китобда бошдан оёқ билим ва илм аҳллари образи гавдаланганлигининг гувоҳи бўламыз.

Чунончи, кўзгуни ясаш учун ҳар бири Афлотунга тенг келган

400 олим ҳаракат қилган. Дунёнинг ҳикматларидан иборат бўлган бу кўзгуда ажойиб бир тилсим яширинган:

*Ки айлаб тўрт юз доно билан жаҳд,
Алардин ҳар бири Афлотунга ҳам аҳд.
Сипеҳр аҳволининг соҳиб вуқуфи,
Жаҳоннинг қорбанду файласуфи (75-бет).*

Балки шоир зийрак нигоҳи билан бугунги техника асридаги ойнаи жаҳон ва ахборотлаштирилган техника тизимини шу кўзгуда ифода этган бўлса ажаб эмас.

Навоий илм-маърифат ҳақидаги ғояларини асардаги аёллар тимсолида ҳам гўзал ифода этган.

Достоннинг XXXV бобида Меҳинбону, Ширин, Шириннинг хизматчилари Дилором, Дилоро, Дилосо, Гуландом, Суманбў, Сумансо, Паричеҳра, Паризод, Париваш, Парипайкар исмли қизларнинг ҳам тимсолини гавдалалантиради. Бу сарвқад, гулбадан қизларнинг ҳар қайсиси бир илм ва ҳунар эгаси эдилар:

*Бири аъшор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос.
Бири мантиқ русумида рақамкаш.
Бири ҳайъат рукумига қаламкаш
Бирининг шеваси илми халойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.
Бири тарихдан сўзлаб фасона,
Бири ҳикмат ичра ягона.*

*Ҳисоб ичра бирининг зиҳни бориб
Муаммода бириси от чиқариб (194-бет).*

Шоир қизларни санъаткор, олима, тарихчи дея таърифлаб, уларнинг билимдон, илму ҳикмат эгаси эканлигини кўрсатиб беради. Меҳинбонуни ҳам доно, ўқимишли аёл тимсолида гавдалантиради.

А.Навоийнинг бу тарзда намоён этилган маърифатпарварлик қарашлари чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ёш авлодга таълим-тарбия беришда шоирнинг ибратли қаҳрамонлари, доно ўғитлари, пурмаъно ҳикоятлари, шеър ва достонлари биз учун ҳамиша дастуриламалдир.

**Гулбаҳор БОБОМУРОВА,
Навоий Давлат педагогика институти катта ўқитувчиси.**

1 Р.Баракаев. Алишер Навоий ижодиёти ва ўзбек болалар адабиёти // Али-

шер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари номли Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Навоий, 2001, 11-б.

2 А.Навоий. Фарҳод ва Ширин. Т., 1989, 33-б. (Бундан кейинги мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилади).

Қаҳрамон қисмати ифодасида мифологик модель

Қадимги инсоннинг ақида ва хаёллари миф-асотир, афсона, ривоятларда ифодаланган. Халқ ижодининг энг қадимги асослари билан боғлиқ бўлган мифологик образларда аждодларимизнинг орзу-умидлари тажассум топган. Мифлар табиатан у ёки бу жанр билан бирикиб кетиши, шу орқали янгича шакл ва мазмунда яшаши мумкин бўлганидек, соф афсона, ривоят ёки ҳикоя тарзида ҳам мавжуд бўлади. Адабиётшунослиқда унинг эртақ жанри билан бирикиб кетганлиги алоҳида қайд этилган.¹ Адабиёт ўйлашга, фикрлашга ундайдиган, эстетик кечинмалар уйғотадиган соҳа экан, ўтмиш тажрибаларига таянишга эҳтиёж сезади. Бугунги ўзбек романчилигида ҳам илғор романчилик мактабларининг бадий услуб ва методларига хос бадий-эстетик майллар шаклланмоқда. Санъат турларида ҳам, бадий методларда ҳам синтезлашиш жараёни кечмоқда. Воқеаларни мантиқ моҳиятидан келиб чиқиб ривожлантириш, тасвирда узвийликни таъминлаш, қаҳрамон онгидаги эврилишларнинг полифоник талқини, неоромантик изланишлар орқали роман ғоясида юксак пафосга эришиш каби изланишлар шулар жумласидандир.

Шойим Бўтаевнинг “Қўрғонланган ой”² романида “Рангонтоғ шерлари”, “Азроил, шайтон ва инсон”, “Она бўкан” (“Сайғоқлар”), “Майнинг қудрати”, “Қанотлари қирқилган бургут”, “Шижоатли бўри”, “Туясини йўқотган бадавий” каби бир қанча миф, афсона, ривоят ва нақллар келтирилган. Улар асосан халқ оғзаки ижодига, диний эътиқодларга, турли культларга алоқадор бўлиб, этимологик, космогоник, этногоник, антропогоник характердадир.

Мазкур романни кузатиш жараёнида Умарали Норматов “Қанотлари қирқилган бургут” ривояти билан Муртазо руҳиятини қиёсан таҳлил этиб, қаҳрамон қисмати ифодасида қўлланилган мифологик моделнинг руҳий таҳлилини юқори баҳолайди.³ Зулфия Пардаева эса романни таҳлил этар экан, унинг ғояси, мавзу ва манбаидаги кўпқатламлилиққа диққат қаратади, Ш.Бўтаев-

нинг бадий тафаккурида полифоник тафаккур мантиғи устуворлиги, романнинг полифоник поэтикасига хос бадий унсурлар; фалсафий мушоҳада ва психологик таҳлил услубини ижобий баҳолайди. Айтиш мумкин Ч.Айтматовнинг “Кунда” романи поэтикасига ортиқча берилиш индивидуал услубни бирмунча хиралаштирганлиги ҳам ўринли қайд этилади.⁴

Бизнингча, Ш.Бўтаев изланишларида нафақат Ч.Айтматов, балки А.Камью, Маркес, А.Зигерс каби ижодкорларнинг асарлари поэтикасига хос бадий хусусиятларнинг у ёки бу даражадаги тажассумини кузатиш мумкин. Шу билан бирга, носир ўз изланишларида А.Қодирий, Чўлпон, С.Айний, А.Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Тоғай Мурод сингари қалам аҳлидан мутаассир бўлади, уларга эргашади, баъзан тақлид қилади, айрим ҳолларда муштарак фикрлайди. Зеро, улкан тажрибага эга бўлган ўзбек романчилигининг илғор аъёнлари ва ижобий натижаларини четлаб ўтиб, бугунги романлар ҳақида сўз юритиш мумкин эмас. Ш.Бўтаевнинг “Қўрғонланган ой” романининг миллий асослари, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, мазкур романнинг ижтимоий-миллий асослари ва поэтикаси ўзбекона ҳаёт тарзидан танланган бўлиб, муаллиф романга етарлича масаллиқ берувчи жамиятнинг етилган муаммоларини пайқай олган.

Иккинчидан, муаллиф позициясида анча журъатлилик, ҳадиксирашдан йироқлик кўзга ташланади.

Учинчидан, ўзбек миллий ҳаётига хос ижтимоий - маънавий зиддиятлар миллий – руҳий ўзига хосликда баён қилинган.

Тўртинчидан, носир романи ўзбек фольклори билан боғлаш орқали адабиётнинг фалсафий-эстетик асосларини қувватлантиришга, янги даврни халқ романтик манбаларига мурожаат этиб ифодалашга, миллий адабиётни тараққий қилдиришга уринган.

Бешинчидан, муаллиф ўз позицияси, ижодий концепциясини янгича дунёқараш билан ҳам, давр етакчи тамойиллари билан ҳам узвий боғлай олган. У тил ва тафаккур бирлигига амал қилиб, конкрет роман тузилишидан келиб чиққан ҳолда тушунча ва гапларнинг синтактик предикативлигидан ҳам, мураккаб гапларнинг чексиз вариантлари ва имкониятларидан ҳам ўз ўрнида фойдаланган. Бу эса ҳодисалараро боғланишни таъминлаш, ижтимоий масалаларни ҳал этишга имкон берган.

Олтинчидан, муаллиф оддий тоғ қишлоқлари, тоғликлар турмуш тарзи, ижтимоий-маиший ҳаётини акс эттиришда миллий

удум ва расм-русумларга асосланган. Давр ҳодисаларининг одамлар табиати, маънавиятию руҳиятига таъсирига эътибор қаратган. Романнинг ифода шакли, поэтикаси, сюжет ва фабуласининг ички структуравий боғлиқлигида миллий асосларга таянган.

Шунингдек, Шойим Бўтаев тарихий - фольклор манбалардан муҳим лавҳаларни танлаб, романга киритган ва асар тўқимасида серқатламлилиқ, кенг қамровлилиқни таъминлаган, халқчил ғоялар орқали воқеалар ички динамикасини мантиқан боғлай олган. Муаллифнинг эстетик идеали, эътиқоди қадимий ва баъзан тўқима сюжетлардаги муҳим ғоялар орқали юзага чиқиб, характерлар мантиқий асосланган.

Адиб тасвирда соддалик ва эмоционалликни таъминлай олган. У поэтик ижод имкониятларини кенгайтириш йўлидан бориб, адабиётимизни гўзал фикрлар нозик ва ёрқин маънолар билан бойитиб, шаклий ранг-баранглигини таъминлашга интилган.

Исмоил овчининг катта бувиси Улуғ она меҳр-шафқатидан баҳраманд бўлган Она бўканиннг нолакор мурожаатида *“қонлар йўқолмайди, нигоҳлар йўқолмайди”*, деган сўзларни ўқиймиз. Авлодлар қонининг танамизда жўшишига ишонч, умидворлик нафақат сайғоқда, балки муаллиф позициясида ҳам ҳукмрон. *“Биламан, - дейди Она сайғоқ, қўлингдаги қуролнинг сени ёвуз қилиб турибди”*. Бу ўринда қурол деганда гап ов милтиғигина эмас, пок мусулмон фарзандини мўтабар ахлоқий аънаналар: ҳалоллик, раҳмдиллик, қаноат, инсоф, беозорлик туйғуларидан бегона қилган жамият тафаккури ҳақида ҳам бормоқда. Исмоил овчи ўз шуурини бошқараётган номарғуб фикрлар қули. Шунинг учун ҳам у табиатдан ўч олишда ҳеч иккиланмайди. Она табиатдан, ўз аслидан узоқлашган кимса, албатта, жазога мустаҳиқ.

Нафси аммора (ёмонлик ва гуноҳга бошловчи нафс) таъсирида қолган Исмоил овчининг гуноҳи мағфират қилинмайди. Тақдир ҳукми билан у ақлдан озиб, кўчаларда девонаваш санқийди ва аянчли ўлим топади. Ҳаётлигида имон таянчига асосланиб, эзгу амаллар қилмагани боис, вафотидан кейин ҳам руҳи хотиржам бўлолмайди. Романда муаллиф табиат ва инсон муносабатларини шу тариқа гоҳ афсонавий, гоҳ ҳаётий, гоҳ диний-илоҳий руҳда кўрсата боради. Романнинг кейинги воқеалари мантиғи юқоридаги афсона мағзи билан чамбарчас боғланади.

Одамзот тангрининг ердаги халифаси саналиб, фаришталар

ҳам унга таъзим қилишга ҳукм этилган. Кибрга берилган Шайтонгина коинотдаги энг азиз ва мукаррам зотга бош эгмай, уни турли васвасаларга ундайди. Бундай диний-исломий ҳақиқатлар романдаги кўплаб ривоятларга сингдирилган.

Аллоҳ амрини бажарувчи ғайритабиий мавжудот бўлган бош фаришталардан бири Азроил жон олувчи ва ўлимдан устун турувчидир. У тақводорларга нисбатан раҳмдил, гуноҳкорларга эса шафқатсиз бўларкан. Ёвуз руҳлар сардори бўлган Шайтоннинг фантастик образи бошлиқ ва тобе бўлиши (яъни улар ичида ҳам ўзига хос иерархия мавжудлиги)⁵ руҳларга ишониш ҳақидаги тасаввур ва эътиқодлар билан боғланади. У Аллоҳнинг лаънатига гирифтор бўлса-да, бандаларининг эътиқодини синаб кўриш учун муҳлат олган. Макруҳ амаллар ва ҳаромга юз тутган Муртазо руҳий оламини инкишоф этишда носир бундай образлардан ниҳоятда самарали фойдаланган. Нафсга эрк бериб, Шайтон измига кирган, ёвузлик руҳи қалбини забт этган Муртазо одамлардан узоқлашган сари худбин, шахсиятпараст кимсага айлана боради. У ўз қалбида илдиз отган ёвузлик руҳи билан учрашади. Бу руҳ аввал Исмоил овчи вужудида вақтинчалик маскан топган эди. Муртазо ҳаётнинг мазмунини ўз-ўзидан ўч олиб яшашда, тобора ёвузлашишда деб билади, меҳру шафқатни мавҳ этиб, барчани ўз измига солишга қодирман, деб ишонади. Шафқатсиз муҳитга ва ўз табиатидаги муътеликка қарши уйғонган исён уни аросатдаги кимсага айлантиради.

Романда жоннинг ташқи дунёга муносабати, руҳ абадийлиги, тақдирга ишонч каби масалалар мифологик модель асосида ёригилади. Тақдирга ишонч барча динларга хос бўлиб, исломда тақдир Аллоҳнинг қудратидир. Савоб амаллар ва банданинг эътиқодигина уни гуноҳларидан фориғ этади. Адолат Аллоҳга хос сифат бўлгани боис, инсонга ирода ва фаолият эркинлиги ато этилган. Ўз иродасини бошқара олмаган, фаолиятини ташқи таъсирларга тақлидан шакллантирган Муртазо ҳам, Исмоил овчи ҳам солиҳ бандалардан эмас, яъни ўз гуруҳидан ажраган аросатдаги кимсалардир. Романда олам ҳодисалари, инсон ҳаёти ва фаолияти тақдир ақидасига боғлаб изоҳланган.

Худосиз Тўққизбоев, майпараст Мазбут муаллим ва унинг шериклари ҳам Муртазони макруҳликка бошлайдилар, вужудида кўмилиб ётган розолатнинг ривожланишига улуш қўшадилар. Бургутни-да қўлга ўргатган чол Ҳамройбой ҳам шу турдаги одамлар сирасига киради. Қадимий удумлардан ўз манфаати йўлида фой-

даланиб қолишни кўзлаётган Ҳамробой хавfli шахс сифатида талқин этилади.

Фақат нафс илинжида яшаётган бургут туткунликка маҳқум бўлади. Қанотлари аёвсиз қирқилиб секин-секин хожасининг кўлига ўрганади. Энди у бесарҳад осмонидан, тизгинсиз шамоллардан, ёруғ шуълалардан мосуво этилганди. Қорнини тўйғазган кишини ҳомий билиб, ўз ўтмишини унута бошлаган бургут итоаткор қушга айланган эди. Муртазонинг меҳрибонлиги замирида таъмагирлик ётганлигини у қайдан билсин. Шижоатдан маҳрум, қатъиятдан бегона бургут лоқайдликка кўника боради. Шубҳасиз, бу ўринда гап фақат бургут ҳақидагина эмас, балки одам боласининг табиати маҳлуқотга қиёс қилинаётгани аён.

М.Сакали, Д.Е.Хайтун, С.П.Толстов, В.Н.Басилов, Л.П.Потапов, А.А.Семёнов, Ҳ.Т.Зарипов, Ф.Жалолов, Ф.Акрамов, У.Жуманазаров каби олимларнинг тадқиқотларида қабилани ҳимоя қилувчи муқаддас маъбудаларнинг тотем сифатида тасаввур қилинганлиги ҳақидаги фикрларни учратиш мумкин. Афсона ва ривоятлар асосида ўз фикрларини тасдиқ этган олимлар турк уруғининг ота-боболари бўри бўлганлиги ва бу уруғларни бирлаштириш йўлидаги интилишларнинг самарасиз эканлигини тасдиқлайдилар.⁶ Ш.Бўтаевнинг бу романида ҳам бундай тарихий-этнографик маълумотларга эргашиб, қаҳрамон қисматини таҳлил этиш кузатилади.

Муртазо бургутни алдов билан тузоққа илинтирибгина қолмай, балки уни бешафқатлик руҳида тарбиялайди. Алалоқибат бу ёвузлик бўй кўрсатади. Инсон табиатга, ўзгаларга тажовуз қилар экан, бу билан у ўзига, яъни инсонга тажовуз қилган бўлади. Ёвузликка ёвузлик билан жавоб берган, қопқонда ҳам ўз оёғини қирқиб бўлса-да, эркин далаларга ошиққан шижоатли бўри, эгасининг лўқмасини оқлаш учун кучлар нисбати тенг бўлмаган курашда жон таслим қилган ит образларида теран ботиний маънолар мужассам. Ёвузлик руҳидан сўқир бўлган қалби билан интиқомга интилган Муртазонинг ўзи ҳам турланиб, тусланиб турувчи ёвузликнинг қасоскор тифига дуч келади.

Асаб торлари қайроқтошдай муттасил чархланган, очлик, ташналик азобларига гирифторман этилган бургут учун ўлжасиз қайтиш азоб. Шунинг учун унинг қонигаги йиртқичлик туйғуси уйғонади. Қайнаб-кўпирган туйғулар, қонга тўлган кўзлар қасос иштиёқида ёнган Муртазони аросатда қолдиради. Кўзи, боши, қонга беланган Муртазо яратгандан бўлак мададкор топмай, ундангина

шафқат кутади. Бироқ энди кеч эди. Ёвузлик руҳи, даҳшат туйғуси вужудини тарк этгачгина Муртазо меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ даргоҳига боради. Рамзий яратгувчига бўлган тажовуз муқаррар тарзда фожиани келтириб чиқаради.

Инсондан ёруғ оламда имон билан қилинган яхши амаллар қолади. Ўтмиш хотираларидан узоқлашмай, келажак замонлар заминига ўз томир-ришталарини бақувват суқмаган одамнинг умри маънисизликдан, мантиқсизликдан иборат. Романда табиийликнинг заволга юз тутиши кўрсатилар экан, Муртазо тарихида бани инсон наслининг тарихи - ибтидоси ва интиҳоси жамланади.

Исломжон ЁҚУБОВ,
ЎзМУ докторанти.

1 Н.Хотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1983. 197-199-б.

2 Ш.Бўтаев. Қўрғонланган ой. Т.: Шарқ, 1995.

3 У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. Т.: Маънавият, 2000. 59-б.

4 З.Пардаева. Бадиий-эстетик тафаккур ривожини ва ўзбек романчилигини. Т.: Янги аср авлоди, 2002. 28-31-б.

5 Г.П.Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. С. 29.

6 М.Сакали. Туркменский сказочный эпос. Ашхабад, 1956; Д.Е.Хайтун. Перезитки тотемизма у народов Средней Азии и Казахстана. Душанбе, 1956; А.П.Толстов. Перезитки тотемизма и дуальной организации у туркмен, М., 1935; Л.П.Потапов. Волк в старинных народных поверьях и приматах узбеков. М., 1958; Ҳ.Т.Зарипов. Фольклор ва археология материалларини қиёсий ўрганиш масаласига доир// Ўзбек тили ва адабиёти, 1958. I-сон; Ф.Жалилов. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. Т., 1979.

Ўзбек ва қозоқ халқлари адабий алоқалари тарихига бир назар

Ўзбек ва қозоқ халқлари адабий алоқалари тарихи илдизлари қадимийдир. Бу тарихий дўстлик анъаналари, айниқса, халқларимиз адабиётларида яққол намоён бўлади. Бу адабиётларда шундай муштарак сюжетлар борки, уларни ўрганиш орқали адабий алоқалар тарихи, образлар яқинлиги ҳақида тасаввур қилиш мумкин. Бунинг яққол мисолини “Қиссаи Сайфулмулк” достонида кўриш мумкин.

XV асрнинг охири XVI аср бошларида яшаб ижод этган хо-размлик шоир Мажлисий қаламига мансуб бу асар XIX аср бошларида ўзбек, қозоқ ва туркман халқлари орасида кенг тарқалди. Масалан, туркман шоири Қурбонали Маъруфий 1916 йилда

бу дostonнинг туркманча вариантини яратган бўлса, шоирлардан Сайидгарай унинг янги қозоқча вариантини яратди.

Ўзбек тилидаги вариантнинг юзага келишида шоир Мажлисийнинг алоҳида ўрни бор. Маълумки, Мажлисийнинг ҳаёти ва ижодига доир биографик маълумотлар бизгача етиб келмаган. Шоир XV асрнинг охири XVI аср бошларида яшаган деб тахмин қилиш мумкин. Мажлисийнинг ҳаётига оид айрим эпизодлар Ҳасанхўжа Нисорийнинг “Музаққир ул-аҳбоб” (“Дўстларни эслатувчи”) тазкирасида учрайди.

Назаримизда, Мажлисий Сайфулмулк сюжетини чуқур билган ва халқ орасида кенг тарқалган вариантлар билан яқиндан таниш бўлган. Зеро, шоир дostonнинг хотимасида бу асарни нечоғлиқ меҳнат, кунт ва сабр-тоқат билан битганлигини тилга олади. Дарҳақиқат, шоир фахрланса арзигулик асар яратган. Буни шоирнинг ўзи ҳам эътироф этиб, шундай ёзади:

*Китобим - мунисим, дилбандим эрур,
Анинг ҳар байти бир фарзандим эрур,
Азизимдур, тақи сен ҳам азииз тут,
Ўқигил завқ ила яхши тамиз тут.
Қилиб ангизлар кўп базм қилдим,
Ариг туркий тилига назм этибмен,
Ҳавас бирла ўқуб мавзун қилибмен.
Гараз бу дурки сўз дунёда қолгай.
Ўқуб ошиқлар анда баҳра олгай.
Эрур оғзинг чу ҳуққа гавҳари сўз.
Агар сўз бўлмаса, ким-кимни билур,
Сўзидин одамлар маълум эрур.
Гавҳардур сўз анинг қадрини билгин,
Талаб бирла бу сўз фикрини қилгил.¹*

Мажлисий қаламга олган сюжетни туркий тилда унга қадар ҳеч бир шоир қаламга олмаганига эътибор қилсак, шоирнинг нияти яққол кўзга ташланади. Тўғри, Мажлисий Сайфулмулк сюжетининг бизга маълум бўлган барча вариантларидан фойдаланган, айти пайтда ўзигача бўлган сюжет йўналишидан чекинган ҳолда қиссани янги эпизодлар, тафсилотлар ва образлар билан бойитган.

Сайфулмулк сюжети бир неча асрлик тараққиёт босқичини босиб ўтган. Агар араб халқ эртаклари варианты билан ўзбекча варианты сюжети ривожига назар солсак, бу сюжет маълум бир

ривожланиш босқичини босиб ўтганлигини кўрамыз. Энг муҳими, масалаларнинг қўйилиши, сюжет қурилиши, образлар тизими ва ўзига хослиги масалаларида Мажлисий “Қиссаи Сайфулмулук”-нинг олдинги вариантларидан фарқли равишда, Сайфулмулукни биринчи навбатда ошиқ, ҳар қандай тўсиқлардан чўчимай мақсади сари дадил борувчи инсон сифатида тасвирлайди. Агар, барча вариантлардаги сюжетлар ва унинг ривожига назар солсак, улар орасида тафовут, фарқлар кўзга ташланади. Араб халқ эртаклари вариантида мазкур сюжет бирмунча ихчам, воқеалар тафсилотида бадиийлик, драматизм заиф берилган.

Воқеа асосан Миср шоҳи Осимнинг бефарзандлигию, ниҳоят Сулаймон маслаҳатига амал қилиб фарзандли бўлиши, вазири Фориснинг ҳам фарзандли бўлиши билан бошланади. Сайфулмулук ва дўсти Соиднинг дарё саёҳати ажойиб-ғаройиб романтик воқеалар билан берилади. Ниҳоят, Сайфулмулук севгилиси Бадеължамолга, Соид Маликага етишади. Демак, воқеалар асосан Сайфулмулук атрофида бўлади. Эرتак вариантида эса, Соид, Малика, Бадеължамол образлари кенг режада тасвирланмайди.

Кейинги вариант форс-тожик насрий нусхада эса воқеалар баёни кенгайтирилган, “Сайфулмулук” сюжетида дахли бўлмаган бир неча қиссалар ҳам киритилиб, тасвир доираси, образлар кўлами бойитилган.

Қозоқча вариант эса кўп жиҳатдан Мажлисий вариантига яқин туради. Фақат айрим ўринларда қозоқ халқи ҳаёти, турмуш тарзи билан боғлиқ ўринлар киритилган. Бу дoston қозоқ оқинлари томонидан севиб куйланди. Таниқли қозоқ оқини Асет ва Сирдарё бўйида яшаган оқин Шайқи ушбу дostonни кўшиқ шаклида ёзганлар ва у биринчи бор китоб ҳолида 1807 йилда чиқарилган. Бу нусха Қозон университети босмахонасида чоп этилган бўлиб, 115 бетдан иборат, унинг Россия Давлат кутубхонасидан олинган нусхаси ҳозир Қозоғистон Фанлар академиясининг Илмий кутубхонасида сақланмоқда.

Қозоқ халқи тарихи, этнографияси, турмуш тарзи билан яқин таниш бўлган А.Е.Алекторов бу сюжет Қозон татарлари билан қозоқ халқи орасида ҳам кенг тарқалганлигини алоҳида таъкидлайди.

Бу дostonнинг иккита қозоқча варианты бир неча марта босилди. Атоқли шарқшунос В.В.Радлов “Сайфулмулук” дostonни халқ руҳида қайта ёзилган қисса деб баҳолайди.

“Сайфулмулук” дostonининг қозоқча вариантида муаллифлик

масаласи мунозарали, ўзбек адабиётшунослигида бу асар 1904 йилда Сайидгарай томонидан қозоқ тилига таржима қилинган деб қатъий айтилган фикр алоҳида изоҳни талаб қилади.

Қозоқ тадқиқотчилари эса бу дostonнинг муаллифи Ақит оқин деган фикрни баён этадилар. Уларнинг маълумот беришича, “Ақит оқин”, “Ақит ҳожи” номини олган шахс ҳозирги Хитой халқ Республикасининг Шинжон вилоятида яшаб ижод этган. Қозон босмаҳонасида унинг бир неча китоблари, чунончи “Қиссаи шаҳоншоҳ Тамузшоҳ ўғли” китоби Ақит Улимжули Қаримсоқов (тахаллуси - Алтайский, 1867-1939) номи билан чоп этилган. Демак, бу муаммо ҳам жиддий тадқиқотни кутмоқда. Биз бу мақолада “Сайфулмулук”нинг қозоқча вариантини 1909 йилда Қозонда босилган, Радлов вариантидан фарқ қилувчи нусхаси ҳақида фикр юритамиз.

Бу вариантни қозоқ халқи орасида кенг тарқалган “Бўз йигит”, “Тоҳир-Зухра”, “Мунлиқ-Зорлиқ”, “Эронгайин Шоҳ Аббос”, “Юсуф ва Зулайхо” дostonлари билан бир жилдда филология фанлари номзоди У.Субханбердина нашрга тайёрлаган.²

“Сайфулмулук” дostonи – шеърый дoston. Мазкур дostonнинг қисқача сюжет йўналиши қуйидагича: Дoston Сайидгарайнинг қўлига қалам олиб, Сайфулмулук ва Бадеўлжамолнинг севги саргузашти ҳақида бир дoston ёзишни мақсад қилгани билан бошланади. Сайидгарай бу қиссани иштиёқ билан, илҳом билан ёзганлигини алоҳида таъкидлайди. Воқеа Мисрда бўлади. Миср шоҳи Гасим (Осим) бир юз етмишга киради, аммо фарзанди бўлмайди. Унинг мол-дунёси кўп бўлиб, улар Сулаймон пайғамбардан қолган экан. У фарзанд кўриш умидида Яман шоҳининг қизи Жамилага уйланади. Вақти-соати келиб, фарзандли бўлади ва унга Сайфулмулук деб исм қўяди.

Шоҳнинг Ҳамид деган вазири ҳам бор эди, у ҳам шу куни фарзандли бўлади, унга Соид деб исм қўядилар, иккови бирга вояга етади. Шоҳ Осим ўғли учун сарой қурдирмоқчи бўлиб, барча усталарни йиғади, ажойиб ва гўзал қаср қурдиради. Шаҳзода дўсти Соид билан жуда аҳил бўлиб, усиз туролмас экан. Шоҳ Сулаймон берган тўн ва узукни ўғлига беради, Соидга эса бир яхши от ҳадя қилади. Сайфулмулук тўннинг ичидан бир қизнинг суратини кўриб, ҳушидан кетади. Шаҳзода қизни излаш учун отасидан рухсат сўрайди. У дарё сафарига отланади. Кема дарё бўйлаб Чин вилоятига етиб келади. Сайфулмулук Чин Фагфуридан Бадеўлжамол юртини сўрайди, аммо ҳеч ким бу юртни эшит-

маганини айтади. Улар бир йил юриб, яна бир шаҳарга йўл оладилар. Дарёда кема ҳалокатга учраб, тўрт юз киши сувга фарқ бўлади ва бу шаҳарга фақат эллик-олтмиш кишигина етиб келади. Сайфулмулукнинг дўсти Соид ҳам йўқолади. Сайфулмулук яна дарё сафарини давом эттиради. Дарёда у зангиларга дуч келади, икки кема ўртасида қизгин жанг бўлади ва зангилар тирик қолган ўн икки биродарни ушлаб, оёқ-қўлини боғлаб подшоҳ хузурига олиб борадилар. Занги қизи Сайфулмулукни севиб қолади. Аммо шаҳзода унинг барча таклифларини кескин рад қилади. Қаҳри келган қиз Сайфулмулук ва унинг дўстларини қийнайди. Бир куни Сайфулмулук дўстлари билан сол ясаб қочади. У сафарда денгиз ёнида жойлашган боғни кўради. Боғ ёнида бир арслонга дуч келади, уни ўлдиради ва уй ичидаги олтин тахт устида ухлаб ётган бир қизни кўради. Сайфулмулук ўз бошидан кечирганларини қизга ҳикоя қилиб беради. Бу қиз шоҳнинг қизи Малика эди. Шаҳзода Маликанинг маслаҳатига амал қилиб девни ўлдиради. Улар Сарандип (ҳозирги Шри Ланка) мамлакатига келадилар. Достон Сайфулмулук ва Бадеъулжамол ҳамда Соид ва Маликаларнинг никоҳ тўйи билан якунланади.

Мазкур достон жами 75 бетдан иборат бўлиб, 709 мисрани ташкил қилади. Муаллиф достонда тасвирланган барча эпизод ва тафсилотларни беришда ўз дунёқарашини сингдирган. Зеро, бу вариантни барча бошқа вариантлардан ажратиб турадиган хусусияти ҳам ана шундадир. Назаримизда, бу йўналиш бахши томонидан киритилган бўлса керак. Негаки, бу руҳ XIV асрнинг бошларида яратилган кўпгина асарларда ҳукмрон. Умуман, “Қиссаи Сайфулмулук” достони ўзбек ва қозоқ халқлари адабий алоқаларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Бухориддин МАМЕДОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

1 Мажлисий. Қиссаи Сайфулмулук. Қозон, 1901, 100-б.

2 Қаранг: Гашик-наме. Алмати: Жазуши, 1979.

MUMTOZ ADABIY ASARLAR LUG‘ATI

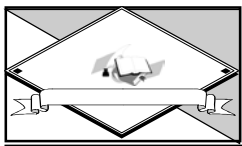
Қадимги туркий тил луғати

Қон тўк	- қон тўкмоқ, урушмоқ, зулм этмоқ
Қон к че	- қон (босими)нинг кучаймоғи, юрак томир касалликларининг бир тури
Қон тут	- қон тутмоқ, қон босимининг кўтарилиши билан боғлиқ бўлган юрак томир касаллигининг хуруж қилмоғи
Қан II	- қон(иқ)моқ, тўймоқ, талаб қилинганича фойдаланиб, олиб кўриб ва нафси ором олгунча еб-ичиб тўймоқ, қаноат ҳосил қилмоқ
Қанат	- қанот, <i>кўчма маънода</i> : таянч, мадад
Қанаъат	- озга ёки борга кўниш, бор билан кифояланиш, қаноат, қониқиш
Қаниқи	- қанақа?, қаерда? сўроқ олмоши ўрнида
Қанча?	- қаерда? қаёққа? сўроқ олмоши ўрнида
Қанчасиз	- қаерда демай, қаерда деб сўрамасдан
Қанғусиз	- қонмайдиган, қониқиш топмайдиган
Қап	- тутмоқ, ушламоқ
Қапуг	- эшик, дарвоза
Қапугчи	- дарвозабон, эшик оғаси
Қапуг башлар	- дарвозабонлар бошлиғи
Қапугчи	- қопувчи
Қар	- қор
Қара	- қора (ранг), ранг туси мавжуд рангларнинг барчасидан тўқ
Қара II	- тиббий қарашларга кўра мажознинг бир кўриниши
Қора	- оддий халқ, оддий одамлар
Қара бам	- қора халқ, оддий одам
Қара баш	- қул, хизматкор
Қара баш	- <i>кўчма маънода</i> : одам, инсон, хизматкор, толеи паст киши

Қара бол	- қора бұлмоқ, бадном бұлмоқ, ёмон от-лиқ бұлмоқ
Қара йер	- тупроқ, чанг-тўзон, <i>кўчма маънода</i> : қабр
Қаро йэрке кир	- ўлмоқ, кўмилмоқ
Қара йэр туғи	- қора ер ёпи (нчо)ғи, <i>кўчма маънода</i> : қоронғулик, зулмат
Қара зани	- қора хабаш, <i>кўчма маънода</i> : қоронғулик, тун
Қара кэш	- қора сувсар
Қарангқу	- қоронғу(лик), тун, зулмат, нурдан, зиёддан маҳрум бўлган
Қаранфул	- чиннигул
Қарар I	- қораймоқ, қора тусга кирмоқ
Қарар II	- мунтазамлик, барқарорлик, турғунлик, собитлик
Қара чумғуқ	- қора зоғ
Қарақ	- қароқ, кўз, кўз қорачуғи
Қара қуш I	- қора қуш (бургут), қарғасимонлар оила-сига мансуб энг катта йиртқич қуш
Қара қуш II	- қора қуш, Муштарий юлдузи (Юпитер)
Қарағу	- кўр, кўзи ожиз
Қарағуғ	- қароқ, урмоқ, қарамоқ, нигоҳ ташламоқ
Қари	- қаримоқ, кексаймоқ, ёши улуғлашмоқ
Қарил	- <i>қаранг</i> : қар
Қарилат	- қаричлатмоқ, ўлчамоқ
йэр қарилат	- ер ўлчатмоқ, <i>кўчма маънода</i> : узоқ, ерга юбормоқ, узоққа жўнатмоқ
Қарилғу	- қорилиш, қўшилиш, аралашмоқ
Қарим	- чуқурлик, ўйилган (қазилган) жой, <i>кўч-ма маънода</i> : қабр
Қаримиш	- қариган, кексайган ёки улуғлашган
Қаритмиш	- қариган, кексайган
Қариштуқ	- қоришиш, арилишиш, курашмоқ, жангга кирмоқ
Қаришған	- қоришган, курашган
Қариндақлар	- қориндагилар, <i>кўчма маънода</i> : кейинги авлод, келаси авлод
Қариш	- қоришмоқ, аралашмоқ, суюқ ёки майда заррали сочилувчан нарсаларни бир-бирига аралаштирмоқ

Қариқ	- қоришма, аралашма, ҳар хил предметнинг қоришмаси
Қарама	- талон, талон-тарож
Қарма бол	- таламоқ, талон-тарож қилмоқ
Қарун	- Қорун, шахс номи
Қарши	- қаср, сарой, кўшк
Қарши ўрду сарой	- қаср-ўрда ва саройлар
Қарши II	- қарши, зид муҳолиф талабгор бўлмаган, маъкул деб бўлмайдиган, қилмайдиган
Қарши // Қаршу	- рўпара жойлашган ёки йўналган, қарама-қарши, рўбарў
Қасаъ (а)	- заррин мато, кимхоб, парча
Қат	- қат, қават, қатлам
Қат II	- <i>ич, ён, ора, ост, паст</i> маъноларини англатувчи кўмакчи
Қат III	- қотмоқ, қотиб қолмоқ
Қат IV	- аралаш(тир)моқ, қўш(ил)моқ, қормоқ <i>кўчма маънода: тайёрламоқ</i>
Қата	- қатла, марта, мартаба, бор, даъфа
Қатилмиш	- аралашган, қўшилган, алоқадор бўлган, боғланган
Қатилмақ	- аралашмоқ, қўшилмоқ, муносабатда бўлмоқ
Қатиғ лақ	- қаттиғлик, қийинчилик
Қатир	- хачир
Қатиқ	- аралаш, қоришган
Қатиқсиз	- аралашмаган, қоришмаган, соф, пок, тоза
Қатиғ	- қаттиқ, қулоққа оғир ботадиган, баралла эшитиладиган, кучли, баланд
Қатиғлан	- ўзини тут (бос)моқ, ўзига қаттиқ бўлмоқ, талабчанлик қилмоқ
Қатиғланғу	- қаттиқ киришмоқ, жидду жаҳд кўрсатиш

Боқижон ТЎХЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

Турк тилини ўқитишда айрим кўмакчи феълларнинг лексик-семантик хусусиятлари

Маълумки, қардош тилларни, шу жумладан, турк тилини ўрганишда уни ўзбек тили билан қиёслаш ва ундаги ўзбек тилига ўхшаш ёки фарқланувчи жиҳатларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ўзбек тилида фикр ифодалашда ёрдамчи феъллар катта роль ўйнайди.

Ушбу мақолада турк тилидаги ёрдамчи, кўмакчи, тўлиқсиз феълларнинг специфик хусусиятлари, ёрдамчи феъллар сирасига кирувчи сўзларнинг ҳар бири, хусусан, **vermek - бермоқ** феълнинг семантик структураси, қўлланилиш доираси ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Турк тилидаги кўмакчи феъл вазифасида келиши мумкин бўлган феъл лексемалардан бири **vermek - бермоқ** феълнинг бош маъноси *üzerinde veya yakininda olan bir şeyi birisine eritirmek, iletmek* (устида ёки яқинида бўлган бир нарсани бировга олиб бормоқ, етказмоқдир¹ .) Масалан: *Halbuki bizde modern kadin, böyle degil, en çok süslenen, daima eğlence yerinden ikmayan, çay ziyafetleri, kabul günleri, dans akşamları için, bir de buralarda arkadaşlarından iyi giyinmek emeliyle yaşayan kadına bu ismi verirler degil mi* (Н.Е.А.).? (Ваҳоланки, бизда замонавий аёл бундай эмас, энг кўп ўзига оро берган, доимо кўнгилхушлиқдан боши чиқмаган, зиёфатлар, қабул кунлари, рақс оқшомларида дугоналаридан яхшироқ кийиниш мақсади билан яшаган аёлга шундай ном **беришади**, шундай эмасми?)

vermek - бермоқ феъли етакчи феълга -(y)l шаклли равишдош ясовчи аффикс орқали боғланади: *Planımı bir anda hazırlayıverdim* (Ҳ.К.К.). (Режамни бир онда ҳозирладим.) У қуйидаги маъноларни англатиши мумкин:

1. Кўмакчи феъл вазифасида келган *vermek* - бермоқ феъли етакчи феъл билдириб келган иш-ҳаракатнинг тезда, бир зумда бажарилганлиги маъносини билдиради: *Giriniz. Gürültü etmeyelim. Sultan uyudu. İstedigi zaman bir dakikada uyuyuverir* (Р.Н.К.). (Ки-

ринг. Шовқин солмайлик. Султон ухлади. Истаган пайтида бир дақиқада ухлаб қолади). *Çok sürmeden şirketin işçileri teker kayboluveriyorlardı.* (Кўп ўтмай ширкатнинг ишчилари тезда йўқ бўлдилар).

2. Етакчи феъл билдирган иш-ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини билдиради: *Bulduğum bir pencereden dışarıyı gözetmekteyim; lüks kamara tarafına bakmadan duramıyorum. Geliyorlar mı diye... Belki kavgamızdan sonra fikrinden vazgeçivermiştir* (R.H.K.). (Ўтирган жойимдаги деразадан ташқарини кузатмоқдан, люкс каюта тарафига қарамай туролмаяпман. Келяптиларми, деб... Балки жанжалимиздан сўнг фикридан воз кечиб кетгандир).

3. Ўрганилаётган кўмакчи феъл меъёрий ҳолатдан кучлиликни, юқориликни билдириши мумкин. Бу маъно ҳаракат-ҳолатга нисбатан бўлади: *Ondan mahrum kalınca Nil'i kuruvermiş Misir gibi çorak, ıssız, hazine bir çöle döneseğine inanıyorum* (R.H.K.). (Ундан махрум бўлгач, Нилни куриб кетган маккажўхори каби унумсиз, эгасиз, ҳазин бир чўлга айланишига ишонаяпман).

4. Кучайтириш вақтга нисбатан ҳам бўлиши мумкин. Бунда кучайтириш етакчи феъл билдирган иш-ҳаракатнинг анча вақт олдин бажарилганлигини билдиради: *Nişanı neden yardımima gerek görmeden satıverdi* (R.H.K.)? (Нишонни нима сабабдан ёрдамимни сўрашни лозим кўрмай сотиб юборибди).

5. Тез ва бир зумда бажарилиши мумкин бўлган ҳаракат-ҳолат маъносини билдирувчи феъл лексемаларга бирикиб келган **vermek - бермоқ** кўмакчи феъли кучайтириш маъносини тезликка нисбатан ифода этади. Бунда етакчи феъл билдирган иш-ҳаракатнинг **юқори тезликда** бажарилганлиги маъноси билдирилади: *Çıkarılan, getirilen elbiselerle soyunan vücut, kuytu küçük salonu bir kişi parçasına çevirivermişti; çeşitli ilik kokular nefes almami güçleştiriyor; zevkli bir bogulma halindeyim* (R.H.K.). (Ечилган, келтирилган либослардан бўшанган вужуд кимсасиз кичик зални бир киши парчасига айлантириб юборган эдики, турли илиқ ифорлар нафас олишимни қийинлаштираяпти, завқдан бўғилиш даражасидан).

Лекин **vermek - бермоқ** кўмакчи феъли ҳаракатнинг тўла бажарилишини билдирса-да, ҳаракатнинг тамом бўлиши, тугаши маъноларини бермайди. Бу кўмакчи феъл иш-ҳаракатнинг тўла бажарилишини, баъзан ортиқ даражада бажарилишини билдиради.

6. Баъзи феъллар билан бирикиб келган **vermek** - **бермоқ** кўмакчи феъли етакчи феъл билдирган иш-ҳаракатнинг бажарилишининг бошланиб, давом этишини билдиради: *Gülümsemegi bırakarak gülmeğe başladı. Ben de gülüyordum, Dilbeste Hanim da... Birdenbire hepimiz çocuklaşivermiştik* (R.H.K.). (Кулимсирашни кўйиб кула бошлади. Мен ҳам кулаётган эдим, Дилбаста хоним ҳам... Бирданига ҳаммамиз бола бўлиб қолган эдик).

7. **vermek** - **бермоқ** кўмакчи феъли давомлиликни ифодалаши ва ҳаракатни кучли оттенкада билдириши билан бирга бу ҳаракатнинг аввал бўлмаганлиги, кейин юзага келганлиги ва шу маромда давом этиши маъноларини ҳам англатади: *Fakat bu dakikada istemeden gözünden iki damla yaş akiverdi* (R.N.G.). (Фақат бу дақиқада беихтиёр кўзидан икки томчи ёш оқиб кетди).

8. **vermek** - **бермоқ** кўмакчи феъли етакчи феъл билдирган иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун монеликнинг, тўсқинликнинг, қаршилиқнинг йўқлиги маъносини ифодалайди: - *Kim okuyor bunu? Diye sormamak ustaligini gösterdim va bir aralık, Dilbeste'ye farketirmeden kitabı, divan üstüne bırakmış olduğum çeketimin cebine sokuverdim* (R.H.K.). (- Ким ўқияпти бунни? - деб сўрамаслик учун усталик қилдим ва бир муддат Дилбастага сездирмай, китобни диван устига ташлаб қўйган костюмнинг чўнтагига тиқиб қўйдим).

9. Қаршилиқнинг йўқлиги маъноси ўз навбатида, ҳаракатнинг бемалол бажара олиши маъносини ҳам англатади: *Sonra o parayı, her sabah aynı miktarını baş yastigimiz altında bulacakmışına harcayiveririz. Harcamak mı? Hayır, birine bağışlayışveririz* (R.H.K.). (Кейин ўша пулни ҳар тонг ёстиғимиз остидан топаётгандек, сарфлайверамиз. Сарфлашми? Йўқ, бирига ҳадя қилиб юборамиз).

10. Ўрганилаётган кўмакчи феъл иш-ҳаракатнинг предмет, субъект турган жойдан нарига қараб йўналганини ифодалайди: *Hiç de hoş görmek ve Sultan Haimin kapisine boyun egmek niyetinde degildim. Hatta bir an dönüp kamaradan çıkivermeyi bile düşünmüştüm. Yaramadım, yaramıyordum* (R.H.K.). (Сира ҳам ёқиш ва Султон хонимнинг капризига бўйнимни эгиш ниятида эмасдим. Ҳатто бир он каютадан чиқиб кетишни ҳам ўйладим. Чиқа олмадим, чиқа олмайётган эдим).

Демак, турк тилидаги кўмакчи феълларнинг етакчи феълларга юклайдиган маънолари ўзбек тилидаги муқобилларидан анча фарқланади. Турк тилидаги **vermek** феъли ҳам шулар жум-

ласидандир. Мисоллар таҳлилидан маълум бўлдики, тадқиқ этилган феъл бош маъносига бевосита боғланмаган ҳолда, ҳаракатнинг тўла бажарилиши, ўтган замонда мавжуд бўлган иш-ҳаракатнинг давомли, бир маромда рўёбга чиқиши, ҳаракат-ҳолат бажарилишининг даражасига, вақтга, маконга, масофага нисбатан кучлилиқ, юқорилиқ каби маъноларини юклаши мумкин. Кўмакчи феълларнинг семаларини бу тартибда таҳлил қилиш, ўз навбатида талаба ва ўқувчиларда сўзларнинг маъно кўлами, қўлланилиш доираси ҳақида тасаввур уйғотади ҳамда мулоқот мобайнида фикрларини янада аниқроқ ифодалашни ўрганишга имкон яратади.

**Зафар НАЗАРОВ,
ТошДШИ тадқиқотчиси.**

¹ Türkçe Sözlük. Ankara, 1988. C. 2. S. 1558-1558.

Эслаб қолинг!

Дидактика - педагогиканинг тармоғи. Таълим-тарбия назарияси, яъни мақсадлари, мазмуни, қонуниятлари, тамойилларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Инверсион таълим - ағдариш, жойини алмаштириш; тафаккур тизимини шакллантириш йўналишидаги таълим.

Инновация - янгиланишни, ўзгаришни амалга жорий этиш, киритиш жараёни ва фаолияти.

Интеграл - чамбарчас боғлиқ, бутун, ягона; ўз чексиз кичик қисмларининг йиғиндиси.

Интеллект - инсоннинг умуман билиш фаолияти, фикрлаш қобилияти; тушуниш, мулоҳаза, тафаккур, ақл.

Интерфаол машғулот - ўқитувчи ва ўқувчилар ўзаро фаол иштирок этадиган машғулот; жараён ҳамкорликда кечади.

Маркетинг - бозор ҳолатини чуқур ўрганиш, олдиндан баҳоларни билган ҳолда товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар ташкил қилиш, гоёлар яратиш ва уларнинг сотувини ташкил қилиш орқали юқори фойда олишни таъминлаш¹.

¹ Ж.Ф.Йўлдошев, С.А.Усмонов. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.

NUQTAI NAZAR

Пайт, ўрин, миқдор маъноларини англатувчи сўзларни ўрганиш ҳақида баъзи бир мулоҳазалар

Маълумки, истиқлол шарофати билан грамматик талқинларни турконалаштиришга имконият яратилди. Жамиятда тараққиёт суръатини дарсликларнинг, хусусан, мактаб дарсликларининг мақсад, мазмун ва усул жиҳатдан янгиланиш даври билан баҳолаш мумкин. Дарҳақиқат, ўзбек тили тизимининг шакл-вазифавий талқини умумтаълим мактабларининг дарсликларигача ўз ифодасини топди. Бу эса натижада кечаги ва бугунги дастур, дарсликлар орасида илмий талқинларда жиддий фарқларни юзага келтирди.¹ Ушбу мақолада биз шундай фарқлар устида фикр юритмоқчимиз.

Пайт (замон) маъносини ифодалашда от, сифат, равиш, кўмакчи ва равишдош қўлланиши мумкин. Шу туфайли бўлса керак *кеча, кундуз, тонг, оқшом* каби пайт отлари; *барвақт, кеч* каби пайт сифатлари ҳозирга қадар қатор дарсликларда равишлар таркибида ўрганилиб келинган.² Лекин пайт маъноли от, пайт маъноли сифат, пайт маъноли равиш туркумлари морфологик белгиларига кўра жиддий фарқ қилади. *Кеча, кундуз, тонг, оқшом* каби сўзларнинг от сўз туркуми доирасида ўрганилишининг сабаби уларнинг морфологик жиҳатдан сонланиши (бирлик ва кўплиқда қўлланила олиши) ва турланишидир. *Кеч, барвақт, эрта* каби пайт сифатлари эса - *роқ даража қўшимчаси* билан эркин бирика оладики, бундай морфологик имкониятни пайт маъносини англатувчи от ва равишларда кузатиш қийин. Ўз навбатида, пайт маъноли равишлардаги морфологик хусусият уларнинг ўзгармаслигидадир, яъни луғавий шакл ҳосил қилувчи ва алоқа-муносабат (сўз ўзгартирувчи) қўшимчалари билан бирика олмайди.³ (Бунини 56-бетдаги жадвалда кўриш мумкин)

Кўп ҳолларда ўқувчилар бир хил маънони англатувчи сўз туркумларини белгилашда, уларни фарқлашда чалкашликларга йўл қўйдилар. Бизнингча, пайт маъносини ифодаловчи от, сифат, равишлар қуйида келтирилган 1-жадвал асосида тушунтирилса, ўқувчиларнинг ўзлаштириши осонроқ кечади:

1-жадвал. Пайт маъносини ифодалаш

Пайт отлари (сонланади ва турланади)	Пайт сифатлари (даражаланади)	Пайт равишлари (морфологик (ўзгармайди)
1. Кеча (кечаси, кечалари, кечада...)	Кеч (кечроқ)	Энди
2. Кундуз (кундузи, кундузлари, кундузда)	Вақтли (вақтлироқ)	Ҳали
3. Тонг (тонгим, тонглари, тонгда...)	Барвақт (барвақтроқ)	Ҳануз
4. Оқшом (оқшоми, оқшомлари, оқшомда...)		
5.		Ҳамиша
6.		Сўнгра
7.		Азонлаб

Ҳаммага аёнки, неча йиллар миқдор-даража равишлари қаторида ўрганилиб келинган *кўп, мўл, оз* каби сўзлар эндиликда миқдор сифатлари номи остида таҳлил қилинмоқда ва бу, ўз-ўзидан, миқдор маъносини англатувчи туркумлар сонини кенгайтиради. Дарҳақиқат, *оз, кўп, мўл* каби сўзлар - *роқ* даража қўшимчаси билан эркин бирика олади (*озроқ, кўпроқ, мўлроқ*) ва ушбу сўзларнинг миқдор сифатлари маъно гуруҳида ўрганилишига шак-шубҳа йўқдир, чунки миқдорни ифодаловчи *сал, кўплаб, анча, хиёл, яна, қарич-қарич* каби равишлар миқдорни ифодаловчи сифатлардан ўзгармаслиги билан фарқланади. Миқдорни ифодаловчи сонлар эса аниқ-ноаниқ миқдорни ифодалаш, морфологик ўзгариши билан миқдор маъносини англатувчи равишларга қарама-қарши туради. (Буни 2-жадвалда кўрса бўлади)

Ўрин (макон) маъносини ифодаловчи от, сифат, равишларни ҳам ана шундай қилиб қиёсан ўрганиш яхши самара беради. Бу эса ўқувчилар тафаккурини кенгайтиради. Чунончи, *атроф, ташқари, чап, ўнг, орқа* каби ўрин отлари; *паст, баланд, қуйи, юқори* каби ўрин сифатлари; *олға, илгарига* каби ўрин равишлари

2-жадвал. Миқдор маъносини ифодалаш

Т/р	Сўз туркуми	Луғавий маъноси	Морфологик жиҳатдан ўзгариш / ўзгармаслиги	Мисол
1.	Миқдор сонлар	Аниқ ва ноаниқ миқдор	ўзгаради	<i>Иккитадан тақсимламоқ, минглаб аскарларни йўқотмоқ, соат бешларда келмоқ</i>
2.	Миқдор сифатлари	Ноаниқ миқдор	ўзгаради	<i>Кўпни кўрган қария, озроқ пул ҳаражат қилмоқ</i>
3.	Миқдор равишлари	Ноаниқ миқдор	ўзгармас	<i>Анча китоб, кўглаб аскарлар, хиёл адашмоқ</i>

морфологик белгиларига кўра зиддиятни ташкил қилади. Эгалик, келишик шакллари билан ўзгариш ўрин отлари ва ўрин сифатларида бир хил кечади (*атрофда - баландда; атрофни - баландни; атрофи - пасти*), аммо - *роқ* даража кўшимчаси билан ўзгариш фақат сифатларга хос (*баландроқ, пастроқ, куйироқ*). Макон маъносини англатувчи равишлар эса, одатдагидек, морфологик ўзгармаслиги билан ажралиб туради.

Хуллас, бир хил маънони ифодаловчи сўз туркумларини шу тарзда ажратиб ўрганиш, уларнинг хусусий ва умумий белгиларини топиш ўқувчиларда тил ўрганишга қизиқиш уйғотиш ва дарс самарадорлигини ошириш имконини беради.

Меҳринисо АБУЗАЛОВА,
Бухоро Давлат университети доценти.

1 Ҳ.Неъматов, А.Фуломов, Н.Маҳмудов, М.Абдураимова. Она тилидан умумий ўрта таълим дастури // Таълим тараққиёти. 1-махсус сон. Т.: Шарқ, 1999. 110-б.

2 А.Фуломов, Й.Абдуллаев, З.Маъруфов, М.Омилхонова. Она тили. 6-7-синфлар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1996. 212-б.

3 Ҳ.Неъматов, А.Фуломов, М.Қодиров, М.Абдураимова. Она тили. 6-синф учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 2001. 155-б.

Кўчим асосли турғун бирикмалар

Турғун бирикмаларга ибора (фразеологизм)лар, тасвирий ифода (парафраза)лар, мақол, топишмоқ, афоризмлар, эвфемизм ва какофемизмлар киради. Бугунги кунда турғун бирикмалардан ибора, тасвирий ифода, эвфемизм ва какофемизмларга тил бирлиги сифатида, мақол ва топишмоқларга эса нутқ бирлиги сифатида қаралмоқда. Мутахассислар аниқ илмий мезонларга сўяниб, *фразеологик бирлик* деб сўзларнинг барча тур турғун бирикмаларини эмас, балки шулардан бир қисмини тан оладилар. Яъни сўзларнинг турғун бирикмаси образли маъно, кўчма маъно англатиши шартлигини таъкидлайдилар¹. Бизнингча, турғун бирикма кўринишига эга бўлган барча ҳодисаларни фразеологик бирлик деб қабул қилиш керак. Чунки уларнинг ҳар бири замирида кўчим ётади.

Турғун бирикмаларни сўз бирикмаларидан (эркин бирикмалардан) фарқлаш лозим. Турғун бирикмалар кўчма маъноли бирикма бўлиб, улар кўпроқ экстралингвистик омилнинг таъсирида воқелашади. Сўз бирикмалари эса асосан лингвистик омил бўлиб, уларнинг мазмун-мақсади аниқликка қаратилади. Бироқ шуни ҳам унутмаслик керакки, баъзи сўз бирикмалари кўчма ва экстралингвистик мақсадлар асосида турғун бирикмаларга айланиши ҳам мумкин: *тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, бел боғламоқ, бош кўтармоқ, қўл кўтармоқ, қўл қўймоқ* кабилар. Бу бирикмаларнинг ҳам эркин, ҳам турғун бирикма сифатида шаклланишида матннинг роли катта. Тилимиздаги бундай эркин ва турғун бирикмаларнинг пайдо бўлишида кўпроқ лингвистик ва экстралингвистик жиҳат асос қилиб олиниб таҳлил этилади.

Оғзи қулоғида, тўнини тескари киймоқ, жон бермоқ, оқ кўнги, кўнгли тоғдек ўсмоқ, тумшуғини эзмоқ каби ибораларнинг шаклланишида эса фақат экстралингвистик омиллар (кузатиш, ҳаракат ва ҳолат, сезги) асос қилиб олинган. Демак, шуни таъкидлаш лозимки, тилимиздаги турғун бирикмалар асосан экстралингвистик омиллар асосида вужудга келади ва уларнинг ёрдамида тилнинг таъсирчанлиги ошиб боради.

Тилда қўлланилаётган турғун бирикмалар кенг маънода фразеологик бирликлар бўлса-да, аммо улар ясалиши, тузилиши, туркумлар таркибида воқеланиши ҳамда сўз маъносининг кўчишига кўра бир-биридан фарқланади.

Афсуски, ҳозирги ўзбек адабий тилида, айниқса, ибора билан

тасвирий ифодалар бир ҳодиса сифатида ўрганиб келинмоқда². Шу кунгача нутқимизда ишлатилиб келинаётган турғун бирикмалар, тасвирий ифодалар сўзни тасвирий ва таъсирчан ифодалаш, жонлантириш мақсадида ишлатилса-да, бироқ улар алоҳида-алоҳида лингвистик ҳодисалардир. Ташқи кўчимли турғун бирикмаларда ҳам бу ҳолни кузатиш мумкин. Ушбу мақолада уларнинг ўзига хос фарқли жиҳатлари борасида сўз юритмоқчимиз.

Турғун бирикмалар бир қанча сўздан, шакланган бирликдан иборат бўлиши, семантик жиҳатдан бўлинмаслиги, сўзларни алмаштириб келиши, алоҳида гап бўлагига бўлиб кела олиши билан бир-бирига ўхшаш кўринади. Лекин уларнинг ҳар бири ўз мезонига эга. Чунки турғун бирикмаларнинг барчасини ҳам (ибора, тасвирий ифода, эвфемизм ва дисфемизмларни) юқоридаги мезонлар билан чеклаб бўлмайди.

Тўғри, шу нарсани таъкидлаш жоизки, тасвирий ифодалар ҳам шаклланиши жиҳатдан ибораларга ўхшаб кетади. Бу ўринда тасвирий ифода ва ибораларнинг табиати билан қизиққан баъзи олимларнинг фикрига қўшилаемиз. Улар тасвирий ифодаларни фразеологиялашган, аксар қисми барқарорлашган тил бирлиги деб тан олган (таъкид бизники –И.Умиров), аниқроғи, уларни фразеологизм (ибора)нинг бир кўриниши сифатида талқин этадилар³. Лекин бу хулосадан келиб чиқиб, тасвирий ифодалар билан ибораларга бир ҳодиса сифатида қараш унчалик тўғри бўлмайди. Чунки улар, юқорида айтганимиздек, бир-бирига яқин бўлган, кўчим асосида юзага келган лингвистик ҳодисалардир.

Тасвирий ифода билан ибораларнинг фарқи қуйидагилардан иборат:

Тасвирий ифодалар предмет ва воқеа-ҳодисаларнинг кўчимли турғун бирикмасидир: *китоб - ақл чироғи, баҳор – уйғониш фасли, зилзила - ер ости бўрони* каби. Яъни тасвирий ифодалар предмет, нарса ва ҳодисаларга нисбатан ишлатилиб, улар фақат от сўз туркуми доирасида воқелашади.

Иборалар эса ҳолатга, ҳаракатга нисбатан қўлланилади, яъни улар феъл, равиш сўз туркумлари билан боғлиқ бўлган кўчимлардир: *алдамоқ - қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқ, ҳайдамоқ - ковушини тўғрилаб қўймоқ, айёр – илоннинг ёғини яламоқ* каби. Тасвирий ифодалар сўз маъноларининг кўчма усулларида метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик усуллари билан ҳосил бўлади. Ибораларни ҳосил қилишда эса маъно кўчи-

шининг фақат метафора усулидан фойдаланилади. Бунда метафорага хос бўлган шакл, ранг, хусусият белгилари кузатилмайди. Фақат ҳолат ва ҳаракат белгиларини кўриш мумкин.

Тасвирий ифодалар биргина сўздан ҳам ҳосил бўлиши мумкин: *курувчи – бинокор, аёл - ожиза, худо - эгам, пиллакор - заршунос* каби. Иборалар эса бундай хусусиятга эга эмас.

Предмет, воқеа ва ҳодиса номлари билан тасвирий ифода ўртасида ўзаро мазмуний яқинлик мавжуд. Чунки улар муайян сўзнинг йўлдош семалари асосида юзага келади: *мактаб - илм ўчоғи, поликлиника – саломатлик посбони, касалхона - шифохона* каби. Иборалардаги ўхшашлик бундай кечмайди, яъни иборалар билан тасвирланаётган сўз ўртасида ўзаро боғлиқлик сезилмайди. Айтмоқчимизки, иборалар билан номланувчи сўз ўртасида семантик алоқа, яъни асос сўзнинг бирор семасини иборалар таркибидан топиб бўлмайди: *тажрибасиз – она сути оғзидан кетмаган, жаҳлланмоқ - тепа сочи тикка бўлмоқ; хурсанд - кўнгли тоғдек кўтарилмоқ* каби.

Бизнингча, юқоридаги санаб ўтилган қатор мезонлар тасвирий ифода билан ибораларни фарқлаш имконини беради.

Эвфемизм ҳам турғун бирикмалар сирасига киради. Аммо кўчимнинг бу тури ҳам ўзига хос йўналишга эга. Масалан, *ўлди* сўзи ўрнида қўлланиладиган *жони чиқди, кўз юмди, вафот этди, оламдан ўтди, ҳалок бўлди, дунёдан ўтди* кабилар эвфемизм ҳисобланади. Бу турғун бирикмалар ҳам ибора(фразеологизм)-ларга ўхшаб кетади, лекин биз буларга эвфемизм сифатида қараймиз⁴. Чунки ҳар иккала ҳодиса ҳам бирор тушунчага нисбатан қайта тасвирий номланади ва бу уларнинг ўхшашлигига сабаб бўлади. Аммо уларда қайта номлаш ўзгача кечади. Шунинг учун ҳам уларни чалкаштириш ҳоллари учрайди. Масалан, *туғмоқ* ўрнида *кўзи ёримоқ, енгиллашмоқ, янги меҳмонли бўлмоқ* кабилар эвфемизм бўлса, *жаҳлланмоқ - тепа сочи тикка бўлмоқ, қовоғидан қор ёғмоқ, тўнини тескари киймоқ* кабилар иборалардир. Демак, бир ном ўрнида бир неча ифодани ифодалашга кўра эвфемизм билан ибора ўзаро ўхшашдир.

Ибора ва эвфемизмларнинг фарқли томонлари қуйидагилар: биринчидан, эвфемизмларда кўполроқ, уятлироқ сўзни майинроқ, чиройлироқ атама билан алмаштирилади. Ибораларда эса бундай хусусият йўқ. Иккинчидан, эвфемизмларда улар ифода-лайдиган, зид тушунча англатадиган бирликлар ҳам бор. Улар дисфемизм ёки какофемизм⁵ деб аталади. Масалан, *ўлмоқ* сўзи-

нинг дисфемизми *ер тишламоқ, ер ютмоқ, жувонмарг бўлмоқ, кўзи тупроққа тўлмоқ, ер билан яксон бўлмоқ* ва бошқалар. Кўринадики, ибораларда бундай хусусият кузатилмайди.

Демак, дисфемизмлар фақат салбий оттенкали бирикмалардан ташкил топади. Какофемизм эса сўзловчининг тингловчига ёки бирор предметга нисбатан истехзоли, илтифотсиз қараш (муносабати)ни салбий ифодалайди.

Хуллас, тилимиздаги турғун бирикмалар кўчим асосида пайдо бўлиб, улар тилнинг фразеология бўлимида ўргатилади ва бугунги кунда алоҳида-алоҳида текширилиши лозим бўлган лингвистик ҳодисалардир. Уларни тадқиқ этиш, айниқса, ўзбек тилини бошқа миллат вакилларига ўргатиш учун муҳим аҳамият касб этади.

**Ихтиёр УМИРОВ,
Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари
университетининг доценти.**

1 Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Т., 1992, 3-б.

2 Р.Қўнғуров. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлар. Самарқанд, 1961.; Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Т.: Ўқитувчи, 1992. 160-б.; Б.Йўлдошев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Докторлик диссертация автореферати.Т., 1993, 16-б.

3 И.Б.Голуб. Стилистика современного русского языка. М., 1976. С.154. Перифрастический оборот в русской художественной литературе. Известия Крымского педагогического института. Т. 33. Вып.1. Симферополь, 1959. С. 103; Г.Н.Моложай. Перифразы в белорусском литературном языке. АКД. Минск, 1971.С. 4-5.

4 Н.Исматуллаев. Ўзбек тилида эвфемизмлар ва уларнинг классификацияси га доир// УТА, 1969. 7-сон. 57-60-б.

5 А.Шомақсудов, И.Расулов, Р. Қўнғуров, Ҳ.Рустамов. Ўзбек тили стилистикаси. Т., 1981, 67-б.

Ремаркалар ҳақида

Аёнки, илмий ҳақиқат баҳсда, мунозарада туғилади. Лекин баҳслашувчи томонлар кўп ўқиган, илмий дунёқараши кенг, фикри ҳар томонлама шаклланган бўлса, ҳақиқат зарар кўрмайди. Акс ҳол эса илмий ҳақиқатнинг рўёбга чиқишига салбий таъсир кўратади. Фарғона Давлат университетининг ўзбек тилшунослиги кафедраси докторанти Ибодат Рустамова ушбу журналнинг 2003 йил 5-сонидаги “Драмада ремарканинг бадий эстетик вазифаси” сарлавҳали мақоласи мени ўйлантириб қўйди.

Мақолада Ш.Бошбековнинг “Тушов узган тулпорлар” драма-сидаги автор ремаркасининг бадиий-эстетик вазифалари ҳақида сўз юритмоқчи бўлган муаллиф “Кейинги йилларда яратилган тадқиқотларда *айрим адабиётшунослар* (таъкид меники - Й.С.) ремарканинг насрий асарларда ҳам мавжудлигини эътироф этишиб, муаллиф нутқидан пейзаж, ўрин-жой тасвирини ажратиб олиб турли номлар билан аташга уринишган. Бизнингча, ремарка фақат драматик турнинг унсури ҳисобланади” деб хулоса чиқаради ва муаллиф ремаркасининг хизмат доирасини бир адабий тур доирасида чеклаб қўяди.

Ремарканинг насрий асарларда ҳам мавжудлигини эътироф этиб, унинг хизматини “турли номлар билан аташга уринган айрим адабиётшунослардан” бири менман. Сўнги йилларда эълон қилинган бир неча мақола ҳамда “Нутқ ва услуб”¹ номли монографиямда муаллиф ремаркасининг насрий асарлардаги ўрни, роли, ранг-баранг кўринишлари, вазифаларини кўплаб асарлар мисолида исботлаб бергандим. Насрий асарлардаги муаллиф ремаркаси, биринчи галда, ўзининг бадиийлиги, тасвирийлиги билан фарқ қилади. Драматик асардаги муаллиф ремаркаси эса ахборот мазмунига эгаллиги билан ажралиб туради. У фақат қаҳрамонлар ёши, ҳаракати, нарса-предметларнинг жойлашуви тўғрисида маълумот беради, холос.

Бироқ И.Рустамова “ремарка фақат драматик турга хос унсур”, деб исботламоқчи бўлади ва бу билан драматик турнинг ҳам, эпик тур жанрларининг ҳам ўзига хос фазилатларидан кўз юмади. Бу масалада уни ҳам айблаб бўлмайди. Негаки, шу пайтгача яратилган адабиётшуносликка оид луғатларда, тадқиқотларда ремарка ва реплика каби унсурлар фақат драматик турга хос деб изоҳланган.² И.Рустамова ҳам ана шу манбалар таъсирида ремарканинг вазифасини драматик асарлар доирасидагина кўради. Ваҳоланки, жаҳон ва рус адабиётшунослигида ремарка ҳамда репликанинг насрий асардаги турли кўринишлари, ранг-баранг вазифалари, диалог механизмидаги ўрнини тадқиқ этишга бағишланган илмий ишлар мавжуддир.³ Ўзбек адабиётшунослигида эса ҳанузгача насрий асарлардаги ремарка ва реплика муаммоси алоҳида тадқиқ қилинмаган. Агар мақтаниш бўлмаса, бу борада биз дастлабки изланишларни олиб бордик, дейишим мумкин.⁴

Бинобарин, умумий бадиий иншоотнинг (у насрий асарми, драма-ми, барибир - Й.С.) ажралмас бўлаги ҳисобланган диалог

структурасини ремарка ва реплика хизматисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳозирги ўзбек прозасида диалог структураси функционал доирасининг кенгайиши ва ўзига хос вазифаларининг рўёбга чиқишида, асар сюжети ҳамда композицион қурилмасидаги қиёфасини белгилашда ремарка ва репликанинг хизмати жуда каттадир. Улар бир-бири билан чамбарчас боғланган бадий унсурлар бўлиб, бирининг мукамаллигини иккинчисининг иштирокисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Аслини олганда, асарда персонажлар ўртасидаги суҳбат ремаркасиз рўёбга чиқсада, репликасиз амалга ошиши қийин. Бу насрга ҳам, драмага ҳам хос хусусиятдир.

Ремарка бевосита муаллиф нутқи таркибига киради, унинг муносабатини, қарашларини, ниятини ифодалайди ва маълум мақсад сари йўналтиради. Насрий асарлардаги ремарка диалогдан олдин, ўртада ва кейин берилади. Одатда, диалог орасида берилган ремарка асосини феъл сўз туркуми ташкил этади (“деди”, “гапирди” каби). Ремарка персонажнинг имо-ишораси ва мимикасини қисқача ифодалаб кўрсатади. Диалогдан олдин ёки кейин берилган ремаркалар баъзан ҳажми жиҳатдан кенгайиб, муаллиф комментарийи (ахбороти) даражасига кўтарилиши мумкин. Бундай ахборот қаҳрамоннинг ички ҳолати ҳамда кечинмаларини кенгроқ қамраб олади. Ёзувчи қаҳрамон кайфияти, ҳис-туйғуларини батафсилроқ очиш учун репликанинг муаллиф ремаркаси билан ўзаро алоқасини, баён билан реплика муносабатларининг алоҳида вазифаларини излашга уринади. Бундай пайтда ремарка катта роль ўйнайди. Диалогни ташкил этишда ремарканинг ўзига хос тарзда жойлашуви, ўрин алмашиш усуллари ва зиддиятли қиёслашлар муҳим аҳамиятга эгадир.

XX асрнинг 90-йиллари ўзбек насрида намоён бўлаётган ремаркаларнинг вазифаси ҳамда хизмат доирасини қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

1. Диалогда иштирок этаётган персонажларнинг нутқий хараakterистикасини, ташқи қиёфасини, айна вазиятдаги ҳолатларини ифодаловчи ремаркалар.

2. Ремарканинг диалог билан “пайвандлашиш” усуллари ҳамда ички тартибининг ўзига хослиги. Бунда муаллиф ремаркасининг диалог механизми ривожланишини таъминлашдаги стилистик роли инobatга олинади.

3. Ремаркада муаллиф фойдаланаётган тил унсурларининг

“асли-насли”ни ўрганиш, яъни бунда қаҳрамонларнинг сўзлашув тарзи, улар ишлатаётган сўз ҳамда ибораларнинг замон ва маконга мослиги, лексик-семантик қурилиши масалаларига эътибор берилади.

4. Ремарка зиммасига юкланган ахборотнинг эстетик қимматини ўрганиш, яъни муаллиф илгари сурмоқчи бўлган ғоявий-эстетик ва сюжет-композицион ниятни ўқувчига тўлароқ етказишга кўмаклашадиган бадиий тасвир воситаларининг роли ҳамда уларнинг нутқдаги стилистик ўзига хослигини аниқлаш.

Бу йўналишлар Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, М.Мансуровнинг “Мангу жанг”, О.Мухторнинг “Тепаликдаги хароба”, “Ффу”, М.М.Дўстнинг “Лолазор”, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романларида кўп учрайди. Айниқса, М.Мансуров диалогда иштирок этаётган персонаж-суҳбатдошларнинг ҳолатини ремаркалар орқали параллел равишда изоҳлашга катта эътибор бериши билан ажралиб туради. Масалан, неварасидан қишлоқдаги ёдгорлик хиёбонига ҳайкали қўйиладиган одамни “Сиз танийсиз” деган гапни эшитган чоғда гангиб қолган Бурҳон чол унинг исмини эшитгач:

*“- Ихм! - Бурҳон чолнинг юзлари буришиб кетди. Кўзларини чирт юмиб, тишини тишига босганча беҳол инграб юборди....”*⁵

Айни чоғда невараси Жўра опоқдадаси ёдгорликка ўзини шаъма қилаётганини сезиб, *хижолатдан қизариб-бўзарди, кўзларини олиб қочиб, ерга қаради. Жўра яна ижирғаниб бир қараб қўйди-ю, индамади.*⁶ Диалогнинг мазмун йўналишига қараб суҳбатдошлар ҳолатини муаллиф ремаркасида бундай параллель равишда ва босқичма-босқич ифодалаш сиртдан дўст-у, зимдан бир-бирига рақиб бўлган Бурҳон тўқис билан Акбар полвон ўртасидаги диалогда, айниқса, аниқ кўринади. Романнинг 72-73-бетларини эгаллаган бу катта диалогнинг олдида, ўртасида ва кейин берилган ремаркалар орқали қаҳрамонларнинг сўзлашув жараёнидаги ҳолати босқичма-босқич кўтарилиб боришини кузатиш мумкин. Ремаркада томонларнинг фазилати ва иллатларига алоҳида урғу берилади.

Шуниси эътиборлики, суҳбатдошлар нутқи ҳам ана шу муаллиф изоҳларини амалда исботлашга хизмат қилдирилади, унда ҳар бирининг характер чизгилари аён бўлади. Масалан, Акбар полвон оғир, босиқ, ўзига ишонган одам. Унинг табиатида амалга ишқибозлик йўқ, ўз ҳаётини, ким бўлиши ва қандай ишда ишлашидан қатъи назар, халқига хизмат қилишга тиккан. Шу боис

Акбарали нутқида босиқлик, осойишталик ҳукм суради. Аксинча, Бурҳон тўкис амалпараст, худбин, обрўталаб, жиззаки, сабр-тоқатсиз, ҳовлиқма шахс бўлганлигидан унинг нутқи тизимида ўзини тутолмаслик, ижирғаниш, бақироклик, нописандлик сезилиб туради. Ремаркадан маълум бўлишича, Бурҳон тўкис *“тўлғанади, зарда билан гапиради, бетоқатланади, ғазоби кўзгайди, жаҳл билан кўкрагига муштлайди”*. Акбар полвон эса дўстининг бундай ҳаракатларига қарама-қарши ўлароқ *“бамайлихотир гапиради, илжаяди, кулади, жиддийлашиб, босиқлик билан унинг айбларини юзига айтади”*. Охири, суҳбатдоши гапни тўғри қабул қилавермагач, *“аччиқ устида дастурхонга фотиҳа тортиб, ўрнидан тура бошлади”*.⁷

Кўринадики, ёзувчи ремаркада қаҳрамон табиатидаги босиқликни таъкидлаш мақсадида ҳаракатнинг осойишталиги, давомийлигини англатадиган сўзларни қўллайди. Акбар полвон аччиқланиб шартта ўрнидан туриб кетмайди, балки аввал одат бўйича дастурхонга фотиҳа қилади, сўнг осойишталик билан *“ўрнидан тура бошлайди”*. Эътибор беринг: *“туради”* ҳам эмас, *“тура бошлайди”*. Мабодо биринчи сўз қўлланилиб, Акбар полвоннинг ҳаракати тез ва кескин рўй берганида ҳам, ўқувчи аввалги олти босқичда ифодаланган изоҳларга ишонмасди. Шунинг учун Акбар полвонга дахлдор гапларда савол аломати жуда кам, ундов белгиси умуман учрамайди. Бу полвоннинг юқорида қайд этилган босиқ характерида жуда мос келади. Бурҳон тўкис нутқи эса нукул сўроқ ва ундов гаплардан иборат. Бу унинг ўзини тутолмаслиги, ҳақиқатнинг кўзига тик қарай олмаслигидандир.

Бадий асарда муаллиф ремаркаси мазмунига кўра вазият ремаркаси, ҳолат ремаркаси, портрет ремаркаси, пейзаж ремаркаси каби турларга бўлинади. С.Аҳмаднинг *“Жимжитлик”*, М.Мансуровнинг *“Мангу жанг”* романларида кўпроқ ҳолат ремаркаси, О.Ёкубовнинг *“Диёнат”*, Ў.Ҳошимовнинг *“Тушда кечган умрлар”* асарларида асосан портрет ремаркасидан фойдаланилган. М.М.Дўст билан О.Мухтор ўз асарларида вазият ремаркасига кўпроқ эътибор берсалар, О.Ёкубовнинг *“Оққушлар, оппоқ қушлар...”*. Х.Дўстмуҳаммаднинг *“Бозор”* романларида пейзаж, атроф-муҳит ва нарса-буюмларни ифодаловчи ремаркалар ўрин олган.

И.Рустамова ҳам *“Драматик асардаги ремаркаларни вазифасига кўра турли номлар билан аташ ўринлидир”* деб, унинг

жой тасвири ремаркаси, ҳаракат тасвири ремаркаси, ҳолат тасвири ремаркаси ва психологик ремаркадан иборат тўрт хил турини келтирган.⁸ Ваҳоланки, биз насрий асарларни тадқиқ қилиб, ремарканинг юқоридаги тўрт тури насрий асарларга ҳам хослигини илмий ишимизда қайд этган эдик. Тадқиқотчи бундай янгиликлардан бохабар бўлганида бир ёқлама хулосага келмаган бўлур эди.

Юқоридakilардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, бизнингча, “ремарка фақат драматик турнинг унсури” эмас. У насрий асарларга ҳам хос бўлиб, диалогнинг қизиқарли, мазмунли чиқишига, воқеаларнинг янги эпизодлар билан бойишига, навбатдаги тугуннинг ҳосил бўлишига, характернинг янги қиррасини очишга, портретни мукамаллаштиришга кўмаклашади ва баённи бойитади.

**Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
ФарДУ филология фанлари доктори.**

1 Й.Солижонов. Нутқ ва услуб. Т.: Чўлпон, 2002.

2 Л.Тимофеев, Н.Венгров. Краткий словарь литературоведческих терминов. М., 1963.; Н.Ҳотамов, Б.Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т.: Ўқитувчи, 1979. Б.Жалилов. Ўзбек драматургияси поэтикаси масалалари. Т.: Фан, 1984.

3 В.В.Виноградов. О теории художественной речи. М., 1971. Г.О.Винокур. О языке художественной литературы. М., 1991.; М.М.Бахтин. Эстетика словесного творчества. М., 1986.; В.В.Одинцов. О языке художественной прозы. М., 1973.; Языковые процессы современной художественной литературы. Проза. М., 1977.

4 Й.Солижонов. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси. Фил.фан.док. илмий даражаси учун ёзилган диссер. Т., 2002.

5 М.Мансурова. Мангу жанг. Роман. Т., 1985, 10-11-б.

6 Шу асар. 18-19-б.

7 Шу асар. 73-б.

8 И.Рустамова. Ўзбек драматургиясида қахрамон муаммоси. Фил.фан.номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссер. автореферати. Т., 1999.

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Бу диёрда асло гуллар сўлмайди

*(Ойбек таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб
ўтказилган кеча сценарийси)*

Саҳна тўрида “Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 100 ёшда” деб ёзилган ёзув ва Ойбек портрети.

Залнинг юқори томонидаги кўرғазмадан Ойбек асарлари, фотосуратлар, расмлар, газета ва журналлар, шунингдек, ўқувчиларнинг маърузалари, рефератлари жой олган.

Залга ҳар бир синфнинг Ойбекка бағишлаб чиқарган деворий газеталари осилган.

(Магнит тасмасига ёзилган Ватанимизни мадҳ этувчи кўшиқ зал узра оҳиста таралади.)

Саҳнага адабий кечанинг бошловчиси чиқади.

Бошловчи: Ассалому алайкум, азиз ва ҳурматли меҳмонлар, ҳамкасблар ва ўқувчилар!

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан, бу йил Ўзбекистон халқ ёзувчиси, академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг 100 йиллик тўйи юртимизда кенг нишонланмоқда. Бизнинг мактабимизда ҳам бугун катта шодиёна, тантана. Буюк адиб Ойбек таваллудининг 100 йиллигига бағишланган адабий кечамизни очиқ деб эълон қиламан.

(Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси ижро этилади.)

Бошловчи: Олмос қиррали истеъдод соҳиби, зўр саховат билан Ватан ва халқ манфаати йўлида, адабиётимизнинг барча жанрларида ҳормай-толмай самарали меҳнат қилган сеvimли адибимиз Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекка бағишланган адабий кечамизни очиқ деб эълон қиламан.

(Залда магнит тасмасига ёзилган оҳанрабо тарона янграйди. Мусиқа овози аста-секин пасайтирилади.)

Саҳнага байрамона либосда адабий кечани олиб борувчи қиз ва йигит чиқиб келадилар.

Қиз: Ассалому алайкум, ҳурматли меҳмонлар, устозлар!

Йигит: Ассалому алайкум, азиз мактабдошлар!

Қиз: Ўзича тушмаган осмондан Ойбек,
Яралмиш меҳр ила армондан Ойбек.
Агар-чи давр уни тилдан аюрди,
Вале айрилмади иймондан Ойбек.
Эзилган кифтларида ўзбаки тўн,
Ўтиб келди очиқ зиндондан Ойбек.
Ахир инсон эди ул камтарин зот,
Садоқат истади инсондан Ойбек.

Йигит: Уни ўйлантириб миллат камоли,
Кечирмиш дардларини жондан Ойбек.
Зарифа опамизким — қувват олмиш
Ўзи тоғ бўлса ҳам райҳондан Ойбек.
Ватандин кетмаган, сингмиш Ватанга,
Етишган шу улуғ карвондан Ойбек.
Ўзи йўқ, жисми йўқ, лек кўзлари бор,
Навоийдек боқар айвондан Ойбек.¹

Қиз: Тошкентдаги Хадра майдони атрофида Оқмасжид ва унинг ёнгинасида Говкуш маҳалласи бўлгани йиллар ўтиб кишилар хотирасидан аста-секин фаромуш бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо бир тарихий воқеа туфайли бу манзил авлодлар ёдида бир умрга қоладиган бўлди: 1905 йил 10 январда бу ерда буюк ўзбек адиби Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек дунёга келди.

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек таваллуд топган уй, Говкушдаги бошқа аксарият уйлар каби, ғариб ва кўримсиз эди. Мусо ана шу ҳовлида, Каромат ва Исомуҳаммаддан кейин, учинчи фарзанд бўлиб туғилди. Мусо бобоси Дадақўзи ва бувиси Ибодатнинг севимли невараси эди.

Йигит: Мусонинг отаси Тошмуҳаммад бўз бозори касод бўлгач, тандасини йиғиштириб, Хумсонда боққолчилик билан шуғуллана бошлади. Дўконига ўғри оралаб, уни шип-шийдон қилиб кетганидан кейин Янгибозорга бориб, тор ва пастаккина дўкон очди. У аҳён-аҳёндагина — беш-олти ой деганда оиласидан хабар олишга муваффақ бўлар ва Говкушда уч-тўрт кунни ўтказиб, беш-ўн танга қолдириб кетарди. Тошмуҳаммад ака баланд бўйли, сариқдан келган, кўзлари йирик, камгап ва сахройи табиат киши эди. Аммо унинг вужудида пинҳона бўлса-да, гўзалликни, эзгуликни, олижанобликни қадрловчи инсон қалби уриб турарди.

Қиз: Адибнинг онаси Шаҳодат бону Назар қизи эса ўрта бўйли, жисмоний жиҳатдан кучсиз, лекин ақлли, зийрак, раҳмдил ва ҳар

қандай ишга эпчил аёл эди. Унинг юзидан меҳр нурлари ари-мас, кўлидан келса, фарзандларига ҳам, бошқа таниш-нотаниш-ларга ҳам фақат эзгулик кўрсатсам дерди. У дўппи, жияк ва бошқа кўл ишлари билан машғул бўларди. Бу меҳнати орқасидан тушган уч-тўрт чақани рўзғорга сарфлар эди.² Ишдан бўша-гач, кўпинча китоб мутолаасига бериларди. Кўшни хотин-қизлар ва ёш Мусо ҳам онаси ўқиган китобларга диққат билан қулоқ соларди.

Йигит: Мусо кечалари осмондаги ойга боқар экан, унда ҳилол-га нисбатан сеҳрли муҳаббат пайдо бўлар, жуда ҳам кўлига ол-гиси келарди.

“Иссиқ қайтиб, салқин шабада эса бошлади. Кўкда бирин-ке-тин юлдузлар пайдо бўлиб, ойнинг олтин ўроғи кўриниш берди. Бундай завқли оқшом нашидасини ям-яшил гилам билан қоплан-ган томларга чиқиб туйсанг-да, киши!”³

(Саҳна кўриниши. Саҳнага уч қиз ҳамда Мусо, Исо ва Шаҳодат она чиқишади.)

Шаҳодат тенгдошлари — ёш жувонлар ва маҳалла қизлари билан Говкушнинг узала кетган томлари устида бир қўли билан Исони ушлаб, иккинчи қўли билан Мусони кўтарган ҳолда юл-дузлар оламини томоша қила бошлайди.

Биринчи қиз: Ана, етти қароқчи!

Иккинчи қиз: Ана, Олтин қозик!

Учинчи қиз: Ҳаммаси оймомадан ўтаверсин! Ялтиллаб, нур сочишини қаранг!

Мусо: Ойи, оймомани олиб беринг!

Шаҳодат она: Ўғлим, ой бир бош узум эмаски, уни ишқомдан узиб, қўлчангга тутсам. У самода, биздан жуда-жуда олисда. Ой қуёшдан нур олиб, бизга ёғду сочади. Қоронғу тунимизни ёритиб туради. Шунинг учун, болажоним, ойни сенга олиб бера олмай-ман *(Парда ёпилади)*.

Қиз: Ойни олиб бериш мумкин эмаслигини Мусо билмас эди. Шунга қарамай, оймомани ўз қўлчаларига олиб, силаб-сийпа-лаб кўриш истаги болани тарк этмади. Ойга бўлган сеҳрли му-ҳаббат унинг жажжи юрагида кундан-кунга ўсиб борди. У ҳатто катта йигит бўлиб, ақлу ҳушини йиғиб, шеър ёза бошлаганида ҳам ана шу ойпарастлик кайфияти унинг вужудини тўлдириб турди ва ўзининг илк шеърлари тагига “Ойбек” деб имзо қўядиган бўлди.⁴

Йигит: Ойбек болалик кезларини хотирлаб, “Болалик хотира-ларим” қиссасида шундай ёзади:

“...Эрталаб онам мени кийинтириб, ўзи тиккан янги дўппини бошимга қўндиради. Шошилиб, сабрсизлик билан нари-бери чой ичаман. Онам бояқиш ўзи чиройли қилиб йўнган янги тахтани қўлимга тутқазади.

— Кўр, яхшими? Домланг алифбени ёзади тахтага, - дейди онам ва бошимдан оёғимга қадар меҳр билан синчиклаб қарайди.

— Дарров ўқийман, бирпасда ёдлаб оламан сабоғимни, - дейман, шодликдан энтиккан ҳолда тахтани маҳкам қучиб.

Онам бир сўлкавой пул ва каттакон дастурхонга юмшоқ, ёғли кулчаларни тугиб олади. Қўлтиғимда тахта, онамнинг олдига тушиб югураман. Бобомникига кетамиз.

Бобом ҳар кун саҳарлаб ишга тушади. Халфалар, шогирдлар, ҳар иккала тоғам иш билан банд.

— Ассалому алайкум! — дейди паранжида, бўсаға олдида тўхтаб онам. Дастурхонда тугилган кулчаларни, пулни бобомга узатади. — Буваси, Мусовойни мактабга олиб боринг!

Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

— Баракалла! Ўқисин, ўқисин, мулла бўлсин!.. Ўқиган одам билгич бўлади, олим бўлади.

... — Қани, болам, кетдик!

Қиз: Бир лаҳзада мактабга етиб оламиз. Мактаб шу Оқмасжид маҳалласида, масжиднинг ёнида. Мактаб бир катта хонадан иборат. Бўсағадан кирганим ҳамон юрагим ҳаприқиб, “шиғ” этиб кетади.

— Ассалому алайкум!

... Домла бобом билан кўришади.

— Ваалайкум ассалом, келинг-келинг.

— ...Омин, ўқисин, мулла бўлсин! — деди қўлларини юзига суртиб.

— ... Хайр, тақсир, уринг-сўкинг, мулла қилинг, эти сизники, суяги бизники!”

Шундай қилиб, Мусонинг хат-саводи чиқа бошлади.

Йигит: 1918—1921 йилларда “Намуна” мактабида, 1921—1925 йилларда Навоий номидаги педагогика техникумида ўқиди. Шу йили Ўрта Осиё Давлат университети ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимига ўқишга кирди. 1927 йилда ўқишни ҳозирги Санкт-Петербургдаги Халқ хўжалиги институтига кўчириб олди. Аммо у ердаги совуқ ва зах ҳаво унга ўқишни тугатиш имконини бермади. Ойбек 1929 йили Тошкентга қайтиб, универ-

ситетда ўқишни давом эттирди. 1930 йилда олий маълумотли иқтисодчи дипломини олди. Шундан кейин у 1930 йили ўзи тугатган олий ўқув юртида иқтисод фанидан дарс бера бошлади. Лекин Ойбек мактабда ўқиб юрган пайти — болалик йилларидаёқ адабиётга иштиёқи баланд эди.

Унинг бизга етиб келган дастлабки шеъри “Чолғу товуши” деб аталади. Бу шеър 1922 йилда ёзилган бўлиб, Мусонинг матбуотда Ойбек тахаллуси билан эълон қилинган илк асаридир. Ойбекнинг биринчи шеърлар тўплами “Туйғулар” эса 1926 йилда чоп этилган.

Қиз: Ойбек ўз ҳаёт йўлини белгилар экан, ўзининг аниқ мақсадини ифодалаб, шундай деб ёзган эди:

*Йўл кўп узок, тоғлик, тошлок,
Суринаман ўтмоқ истаб бу йўллардан,
Яна мудҳиш, қизгин кумли шу чўллардан,
Тилақларим, ғайратларим менга бошлиқ,
Қайтмайман ҳеч орқага... кучим толмас,
Ҳаёт гўзал, амал буюк, сел тўсолмас.⁵*

Ойбек қалбидаги ижодга иштиёқ 1935 йили Ўзбекистон фанлар уюшмаси қошидаги Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишга ўтишига сабаб бўлди. Энди у ўзини буткул адабий ва илмий фаолиятга бағишлади.

Йигит: Ёш шоир улғайгани сайин унинг қалбидаги туйғулар янада самимийлаша, теранлаша борди. Жониворларга бўлган болалик меҳри катта инсоний севги дарёсига келиб туташди. Унинг лирик қаҳрамони ҳақиқий муҳаббат ўтида тобланиб, ҳаётни, табиатни, Ватанни теран ҳис қилиш даражасига кўтарилди.

Ойбек ижодий ҳаётда 600 дан зиёд шеър ва кўпгина достонлар ёзиб, ўз халқининг севимли шоирига айланди.

У ўз туйғуларини шеърий мисраларга тўка олган ҳассос қалб эгаси эди. Шоирнинг шеърият гулшани бебаҳо хазинадир. Унинг чуқур маъноли нафис лирикаси мухлисларни ўзига мафтун этади.

Навбат мушоирага.

(Залда магнит тасмасига ёзилган баҳор фаслини ифодаловчи куй эшиттирилади.)

1-ўқувчи: Ойбек баҳорни жуда севарди, баҳор фаслининг мафтунни ва ажойиб куйчиси эди.

*Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксақда шамолнинг беланчагида.*

Куёшга кўтариб бир сават оқ гул,
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак...

Майин рақсига ҳеч қониқмас кўнгил,
Ваҳший тошларга ҳам у берар фусун.
Сўнмайди юзида ёрқин табассум,
Яноқларни тутиб олтин бўса-чун
Куёшга тутуди бир сават оқ гул!

Пойида йиғлайди кумуш қор юм-юм...
Нафис чайқалади бир туп наъматак...
Шамол инжуларни сепар чашмадек,
Бошида бир сават оқ юлдуз—чечак,
Нозик саломлари нақадар маъсум!

Тоғлар ҳавосининг фирузасидан
Майин товланади бутун ниҳоли.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юксақда рақс этар бир туп наъматак,
Куёшга бир сават гул тутиб хурсанд!⁶

2-ўқувчи: Ойбек бутун умрини халқига, Ватанига бағишлаган
комил инсондир. У ниҳоятда қуйма шеър устасидир.

Ойбек шеърятининг равон шакли ўқувчини ҳам, тингловчини
ҳам беихтиёр сеҳрлаб қўяди. Бу эса шоирнинг туғма истеъдодидан,
етук маҳоратидан далолат беради.

Уйғонгач умрнинг илк баҳори,
Соз бўлди кўнглим самимий ёри.
Ҳамшира каби яқин ва дилбар,
Тонг юлдузидек умидга ундар.

Соз билмади ҳеч маҳал аразни,
Нурлатди юракни жонли базми.
Ул қўрқмади дуч келса тиканзор,
Офатли бўрон, қутурса сел, қор...

Гар эгса қаддимни чўнг машаққат,
Бир онда учирди — мисли ул пат.
Қишларни баҳор айлаган ул,
Ундирди боғимда хилма-хил гул.

*Гулларнинг туси бағир қонимдан,
Маст нози севгининг тонгидан.
Мен у билан айладим тараннум,
Ҳар сўзда қуёш қилур табассум.*

*Дилларда чаман очар бу сўзлар,
Соф ҳис билан яшнамасми кўзлар!
Нур, ҳаққа чақирди халқни созим,
Халқимникидир сўзим—овозим!⁷*

Қиз: Ойбек истеъдодли таржимон ҳамдир. У жаҳон адабиёти-нинг бир неча машҳур асарларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, миллий адабиётнинг олтин хазинасини бойитди. Улар орасида А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърӣ романи алоҳида ўрин тутди.

Ойбек, кўп йиллар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раислик қилди. “Шарқ юлдузи”, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналларига бош муҳаррирлик қилди; бир неча бор мамлакатнинг юқори идораларига депутат этиб сайланди.

Йигит: Ойбек насрда ҳам улкан ва етук ёзувчидир. У “Қутлуг қон”, “Олтин водийдан шабадалар”, “Қуёш қораймас”, “Навоий”, “Улуғ йўл” романларини, “Нур қидириб”, “Болалик”, “Бола Алишер” қиссаларини, талайгина ҳикоялар, шунингдек, “Навоий гулшани” тўпламини ва кўпгина илмий асарлар ёзиб, ўзбек адабиёти хазинасини янада бойитди.

Ойбек, айниқса, “Навоий” романи билан инсон бадиий тафаккурининг олий нуқталарига ета олди, ўзбек адабиётининг жаҳонаро шуҳратига катта ҳисса қўшди.

Ойбек кишининг қалбига кира оладиган, юракнинг нозик торларини чертиб ўта оладиган қобилиятли ёзувчи эди.

Китобхонлар дилидан мустаҳкам ўрин эгаллаган ҳаёт қаҳрамонлари — Навоий, Йўлчи, Гулнор, ёш Мусо сингари образлар адибнинг ўткир зеҳнияти ва юрак тепишидан ҳам озуқа олдилар.

Қиз: Ойбек узоқ йиллар давомида буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодий меросини ўрганди ва 1937 йилда “Навоий” достонини ёзди.

(Хушовоз ҳофиза Берта Давидова ижросида Навоий газали билан айтиладиган “Келмади” кўшиғи магнитофон орқали эшиттирилади, саҳнада ўйинчи қиз хиром этади.)

Йигит: Навоий образини чуқур ҳис этиш натижасида Ойбек билан Навоий ўртасидаги инсоний ва ижодий яқинлик янада қу-

чайди.

Ойбек “Навоий” романининг яратилиш тарихи ҳақида сўзлаб: “Ёзишдан аввал мен қаҳрамонларимни аниқ-тайин кўрганман, улар менинг хаёлимда, бир пайтлар тарих шудгорига ташланган уруғдан ўсиб чиққандек эдилар”, — деган эди.

Қиз: Ойбек “Навоий” романини 1942 йилда ёзиб тугатди. Роман 1944 йилда ўзбек тилида босилиб чиқди. “Навоий” романи кўпгина жаҳон халқлари тилларига таржима қилиниб, нафақат ўзбек адабиёти хазинасини, балки жаҳон адабиёти хазинасини ҳам бойитди.

Йигит: Ойбек Навоийга нисбатан туйган улкан ҳурмати ва муҳаббати билан буюк шоир сиймосига янада гўзаллик бағишлади. Ана шу муҳаббатдан яна ҳам гўзаллашган Навоий образи ўзида “одамзоднинг фикр дурлари”ни тўплаб, уларни китобхон қалбига нисор этиб туради.

(“Навоий” романи асосида саҳна кўриниши)⁸

“Ташқарида оёқ товуши эшитилди. Шоир бошини бирдан кўтарди. Эшик “ғирч” этиб очилди-да, рухсат сўраб, укаси Дарвешали кирди. Бу, ўқимишли, тавозели одам бўлса ҳам, бир кўп жиҳатлари акасига ўхшамасди. Ҳавойи ҳаётга берилган, бепарво, уқувсизроқ эди. Навоий унинг ним маст сузилган кўзларига қаради, киноа билан жилмайди.

Навоий: Сўзланг, иним, юртда қандай хабар бор?

Дарвешали: Шу кунларда шиъий ва сунний ғавғосидан ўзга муҳим ҳодисани билмаймен. Ҳар ерда суннийлар норозилик билдирмоқдалар: “Подшоҳ шиъий, масжидларда имомлар шиъий... Бунга бардош этиб бўладими!” — дейдилар.

Навоий: Таассуфки, бу маъносиз ғавғо подшоҳнинг фармони билан рўй берди. Улус орасига тафриқа солмоқдан ўзга иш йўқми, ажабо? Давлатнинг молияси не ҳолда, кўшин не аҳволда, мадрасаларда толиби илмлар, олим ва фозилларнинг тирикчиликлари қандай, ҳар нав амалдорлар пойтахтда, туманларда, вилоятларда халққа не турда муомала қилурлар; деҳқоннинг рўзғори нечик, косибнинг кори нечик — мана бу вазифаларни ақл ва идрок кўзи билан кўриб, тадбир ва салоҳият билан ҳал қилмоқ керак эди. Иним, ҳар қандай мазҳаб жанжалларидан юқори турмоқ лозим. Ягона хусни мутлоқ мавжуддир. Қуёшнинг нурида, денгизларнинг жўшқинида, тоғларнинг муаззам жуссасида ва япроқларнинг титрашида унинг жамоли жилвасини кўраимиз. Кўнгилни унинг ишқи, ёди билан тўлдирмоқ керак.

Дарвешали: Бу диний низолар улғайиб кетмаса эди...

Навоий: Хайр, биз бу дағдагаларни ўртадан кўтаришга ҳаракат қилурмиз. Гарчи бу мазҳабларнинг бирини ўзгасидан афзал кўрмасак ҳам, улуснинг бирлигини эътиборга олурмиз. Иним, дунёда китоб ўқимоқдан, тафаккурдан, шеър айтмоқдан ўзга завқ-бахш машғулот йўқдир. Табиатим кўпроқ бу томонга мойил эди. Сокин бир масканда яшаб, бу завқ дарёсида сузмоқчи эдим. Лекин менга, маълумингиз, давлатда вазифа бердилар... Ёлғиз эл ва улус манфаатини назарга олиб, мансабни қабул этдим. Бу муборақ юртда қилинадиган ишлар бениҳоят кўпдир. Бу ишларнинг ҳар бирига элимиз асрлардан бери ташнадир. Масалан, бир кутубхона яратмоқ хаёлим бор... Сиз энди доруғайи кутубхонаи хумоюндирсиз, сизга тааллуқли бўлганидан, айтиб ўтмоқ истаймен.

Дарвешали: Ҳар бир ниятингиз учун кул каби хизмат қилурмен.

Навоий: Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин. Жамики улум ва фунундаки, азминаи қадимдан то шу дамгача одамзоднинг фикр гавҳари ижод этмишдир ва китоб суратига чекилмишдир — барчаси бизнинг кутубхона хазинасини зийнатласин. Фақирнинг холис нияти шулки, бу ерда Хуросоннинг ва ўзга мамлакати исломнинг барча уламо, фузало, шуароси китоблардан истифода қилғай. Бу ерда фалсафанинг Суқрот, Афлотун ва Арастулари, ҳикмат ва риёзиётнинг Фисоғурслари, илми тибнинг Абу Али ибн Синолари, илми ҳайъатнинг Улуғбеклари, шеърнинг Фирдавсий ва Низомий Ганжавийлари — ҳар қайсилари ўз соҳаларида осойишта машғулотда бўлғайлар. Илмнинг равнақиға ҳаракат қилғайлар, фикрнинг янги-янги хазиналарини ихтиро этгайлар. Алар кашф этган ҳақиқат куёшлари юртимиз самосини нурга тўлдирса, мақсадимизга етган бўлурмиз. Дарвешали, кўнглингиз ҳар чоғ эл муҳаббати билан лабо-лаб тўлсин, ҳар ишга бел боғлар экансиз, элнинг манфаат ва заруриятини ўзингиз учун бир мезон, деб билинг...

Дарвешали: Албатта, шундай бўлмоқ керак, элга хизмат қилган кишининг эътибори, қадри қиймати ошар...

Навоий: Яхшилик билан ном қолдирмоқнинг ўзи улуг мукофотдир. Ҳикматингиз самосини ҳаргиз булут қопламасин, иним.⁹ (Парда ёпилади).

Қиз: Ойбек 1943 йили Ўзбекистон Фанлар академияси тузилган пайтдаёқ академик бўлган эди. Унинг кўп илмий тадқиқотла-

ри ўзбек адабиётшунослигига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

1937 йил бўрони Ойбекни ҳам четлаб ўтмади. Шунинг натижасида 1951 йилнинг 16 апрелида Ойбекда микроинсулт хасталиги рўй берди. Севимли адибимиз бир умрга хаста бўлиб қолди.

Йигит: Маълумки, қирқ беш йиллик ижодининг учдан бир бўлаги оғир хасталик шароитида кечганига қарамай, Ойбек ҳамisha қизгин ижодий иш, янги ижодий режалар нашидаси билан яшади:

Хастамен... фикрга, туйғуга тўлиб —

Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.

Соғайсам бир куни ёзамен тўйиб,

Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.¹⁰

Қиз: Шу сатрларни адиб қалб қонлари билан ёзган. Бу ижодга беҳад ташна, аммо оғир ва узоқ йиллар давомида ижод этиш бахтидан маҳрум бўлган қалбнинг сокин фарёди эди. Лекин у бирор шеърида бирор кимсадан, бирор ҳодисадан шикоят қилмади. Бу эса фақат улуғ инсонларгагина хос бўлган фазилатдир.

Йигит: Лекин у асло таслим бўлмади. Табиат унга темир ирода ҳадя этган эканки, ҳеч қандай тушкунликка тушмай умрининг охиригача ижод этишда давом этди. Чунки Ойбекнинг ёнида вафодор рафиқаси—муҳтарама Зарифа Саидносировадек дўсти, суянчиғи бор эди. Бу ажойиб аёлнинг меҳри, кучи ва ишончи бўлмаганида, адибнинг сўнги ўн етти йил ичида майдонга келган асарларининг бирортаси ёзилмаган бўларди.

Қиз: Зарифа опа улкан инсон ва адибни ўлимнинг тик қирғоғидан олибгина қолмай, аста-секин унинг хотирасини тиклашга, худди мурғак фарзандни сўзга ўргатганларидек, сўзлашга, ёзишга одатлантира бошлади. Унинг хаста лабларидан капалак каби уча олмаган сўзни илғашга, аста-аста уларда куртак каби бўрта бошлаган сўзлар маржонини теришга уринди. Бора-бора у адиб қалбида чарх урган туйғулар ва фикрларнинг мохир таржимони бўлди.

Бу икки мукамал инсоннинг бир-бирига бўлган чексиз ҳурматига, пок ва самимий муҳаббатига, инсонийлигига ҳар қандай киши тан беради.

Уларнинг бу олижаноб фазилатлари барчага, айниқса, ёшларга ўрнақдир.

Йигит: 1965 йилда ҳукуратимиз томонидан атоқли ёзувчимиз Ойбекка “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” фахрий унвони берилди.

Севимли адибимизнинг “Гули ва Навоий” асари охириги асар

бўлиб қолди. Адиб Бобур ва Темур ҳақида дostonлар ёза бошлаган эди. Дostonдан сўнг Темур ҳақида роман ёзиш орзуси зўр эди. Аммо на “Бобур”, на “Темур” дostonларини тугатиш унга насиб этмади. Яна талайгина ниҳоясига етмаган асарлари Ойбек гулшанида очилмаган гунчалигича қолди.

Шафқатсиз ўлим, ҳурматли Ойбегимизни орамиздан бевақт олиб кетди.

1968 йил 1 июлда – Ойбекнинг юраги уришдан тўхтади.

Қиз: Ҳукуматимиз Ойбек хотирасини абадийлаштириш тўғрисида шу йили қарор қабул қилди.

Ойбекнинг хотирасини абадийлаштириш учун республикамизда бир қатор ўқув юртлари ва санъат кошоналари, кўчалар, хиёбонлар, метро бекати унинг номи билан аталди.

1985 йилда ҳукуматимиз қарорига асосан, Ойбек уй-музеи очилди.

Йигит: Ҳукуматимиз Ойбекнинг жўшқин фаолиятига юсак баҳо бериб, уни бир неча орден ва медаллар билан тақдирлади.

1946 йилда адибга “Навоий” романи учун Давлат мукофоти, 1964 йилда “Болалик” қиссаси учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти берилди. 2000 йилда Ойбек биринчилардан бўлиб “Буюк хизматлари учун” ордени билан мукофотланди.

Ойбекнинг ўзбек адабиёти тараққиётига кўшган хиссаси беқиёсдир. Адиб қолдирган мерос — халқимизнинг маънавий бойлиги, унинг олтин меросидир.

Бошловчи: Одатда бирор истеъдод соҳиби туғилганида, уни юлдузга қиёс этадилар. Ойбек ўзбек адабиёти осмонида ой бўлиб туғилди; у қирқ йилдан зиёд давом этган ижоди билан кишилар қалбини, ой сингари, ўзининг ҳаётбахш зиёси билан ёритди.

Ойбек асарларида ўз ифодасини топган қадриятлардан бири ўз Ватанининг ўтмишини, улкан сиймоларни қадрлаш туйғусидир. Ойбек ўз Ватанини куйлаган, ўз асарларини авлодларга қолдирган буюк сиймоларни ёд этди, уларнинг ўлмас образларини яратди.

Ойбек ўз ҳисларини асарларида акс эттирди ва халқига сидқидилдан хизмат қилди.

(Залда магнит тасмасига ёзилган Ватанимиз ҳақидаги бир кўшиқ эшиттирилади.)

Давом этар йўлида адиб ҳаёти...

Йўл... йўл мўл, дарёдан кетган ирмоқдай.

Ўғилларда, қизда пўлат қаноти,

*“Бобожон”и дилин тутиб маёқдай
Неваралар бошлар шу йўлдан йўлни.
Буюк бу уйқуни этаркан ардоқ,
“Ойбек ишляпти!” дейди насллар...
Ўз кўркини кўриб тасвирларида
“Ойбек ишляпти!” дейди асрлар...¹¹*

Ҳа, тўғри, эзгуликларга хизмат қилган киши абадий яшайди. Атоқли адибимизнинг умри боқийдир. Ойбек гулшанидаги гуллар эса асло сўлмайди.

**Гулжамила АЪЗАМХЎЖАЕВА,
Тошкент шаҳар, Юнусобод туманидаги
105-мактаб ўқитувчиси, Халқ таълими аълочиси.**

1 Сирожиддин Саййид. “Ойбек” шеъри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил, 11 март.

2 Н.Каримов. “Бола Алишер” қиссаси ва унинг муаллифи тўғрисида. Т.: Чўлпон, 1995. 65-66-б.

3 Ойбек. Болалик хотираларим. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.

4 Ўша асар. 48-49-б.

5 Азиз Қаюмов. Академик Ойбек. Т.: Тошкент ислом университети, 2005. 4-б.

6 Ойбек. Созим. Т.: Шарқ, 1995. 109-б.

7 Ўша асар. 137-б.

8 Ойбек. Навоий. Т.: Шарқ, 1995. 35-б.

9 Ўша асар. 36-б.

10 Н.Каримов. Ойбек. Т., 1985, 167-б.

11 Зулфия. “Висол”. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 153-б.

SIHAT-SALOMATLIK ЙИЛИГА

8-синф учун диктант матнлари

Сайланма диктант

1. Ўқилган матндан сўз бирикмаларини ажратиб ёзинг.

Атиргул

Атиргул бутасимон ўсимлик бўлиб, бўйининг баландлиги 1-2 метр. Унинг ёш новдалари яшил рангли ва кўп тиканлидир. Атиргулнинг ёши ўтиши билан пўстлоғи қўнғир тус олади. Барглари анчагина қалин бўлиб, банди билан шохларда кетма-кет жойлашган. Гуллари анчагина йирик, ўта хушбўй, кўриниши жозибали, ҳар хил рангда бўлиши мумкин.

Атиргул мойи қимматбаҳо ва ноёб ҳисобланади, чунки унинг таркибида мураккаб эфирлар бор.

Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” китобининг иккинчи жилдида атиргул тўғрисида шундай дейилган: “Атиргул гулбарглари қайнатиб, сиқмай шишларга боғланса, уларни қайтаради. Атиргулга узум шарбати қўшиб қайнатилиб суртилса, милкларни мустаҳкамлайди, қулоқ оғриғига даво бўлади. Асал билан тайёрланган гул мураббоси меъдани сусайтирмайди, жигарга ором бағишлайди, овқатнинг ҳазм бўлишига ёрдам беради”.

Атиргул Шарқ халқлари тиббиётида қадимдан кенг миқёсда қўлланилиб келинган. Бу ўсимликнинг гулбаргидан мураббо ва гулқанд тайёрланган. Гулқанддан сурункали ва ўткир йўтал, бедармонлик, камқонлик, офтоб урганида ва дизентерия каби касалликларни даволашда фойдаланилган (137 сўз).

2. Ушбу матндан битишув йўли билан бириккан сўз бирикмаларини ажратиб ёзинг.

Беҳи

Беҳи - атиргулдошлар оиласига мансуб, бўйи 12 метргача борадиган сершоҳ дарахт. Барглари банди калта, шохларда кетма-кет жойлашган. Меваси тукли, сариқ ёки тиллоранг, залварли бўлиб, ҳатто 3 кг вазнга эга бўлганлари ҳам учрайди.

Меваларининг кўриниши юмалоқ ёки бироз чўзиқ бўлиши мумкин. Мева етилиб пишганида сершира бўлади.

Беҳи меваларининг шифобахшлиги қадим замондан маълум. Ўсимлик мевалари таркибида қанд, органик кислоталар, эфир мойлари, пектин ва ошловчи моддалар, витамин С, темир, мис, кальций тузлари мавжуд.

Халқ таботатчилигида беҳи мевасининг шарбати билан астма, юрак, сарик, ҳиқичоқ, қорин оғриғи, дизентерия касалликларини даволашган. Бундан ташқари, беҳидан бедармонлик, камқонлик, йўтал, меъда, жигар ва буйрак касалликларини даволашда ҳам фойдаланилган.

Абу Али ибн Сино беҳи мевасидан тайёрланган дамламани дизентерия, йўгон ичакнинг яллиғланишини даволашда, беҳи шираси билан астма, қон тупуриш ва қайт қилишни тўхтатишда, чанқоқ ҳамда мия оғриғини қолдиришда ишлатган. Беҳи уруғи асосида дори-дармонлар тайёрлаб ўпка нафас йўли касалликларини даволаган.

Беҳи Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида ўстирилади. (144 сўз).

Тўпловчи Шаҳноза ЖўРАЕВА.

Эслаб қолинг!

Маҳорат - шахснинг тажриба орқали орттирган хусусияти. Бирор соҳадаги мослашувчан кўникма ва ижодкорлик асосида ҳосил бўлган касбий кўникмаларнинг юқори даражаси, касбий моҳирлик. Бирор фаолият соҳасидаги юқори даражада эгалланган билим, кўникма, малакаларни амалиётда юқори сифат ва самарадорлик билан қўллаш.

Модул - педагогик технологияни ташкил қилувчи таркибий бўлақларни ифодаловчи тушунча. Бу таркибий бўлақлар, яъни модуллар энг кичик бўлақлардан ҳамда уларнинг турли миқдордаги тўпلامларидан иборат бўлади. Бунда энг кичик таркибий бўлақни энг кичик модул, бошқаларини эса ўз ичига қанча шундай модулни олишига қараб, тегишлича даражадаги модуллар дейилади.

Модуллаштириш - педагогик технология материалларини модулларга ажратиш жараёни.¹

1 Ж.Ф.Йўлдошев, С.А.Усмонов. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.

Инглиз тили дарсларида интерфаол усуллардан фойдаланиш

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таъкидланганидек, дастур ҳамда Давлат таълим стандартлари ўқувчилар фаоллиги ва эркин фикрлашини амалга оширувчи асосий омиллардандир.

Шундай экан, ҳар бир ўқитувчи, жумладан, чет тили фани ўқитувчиси ҳам янги дарсликлар мазмун-моҳиятини тўлиқ англаган ҳолда дарс машғулотларини ДТС талабларидан келиб чиқиб ташкил этиши лозим.

Куйида VII-синфда “Спорт” мавзуси бўйича ўтилган дарсларни такрорлашни янги педагогик технология унсурларини қўллаб ўтказилган дарс ишланмасини тавсия этамиз. Хорижий давлатлар тажрибасига кўра, моделли дарс босқичлари *чақириқ*, *англаш*, *фикрлаш* кабилардан иборатдир. Ушбу дарснинг ишланмасида ҳам мазкур босқичлар ёритилган.

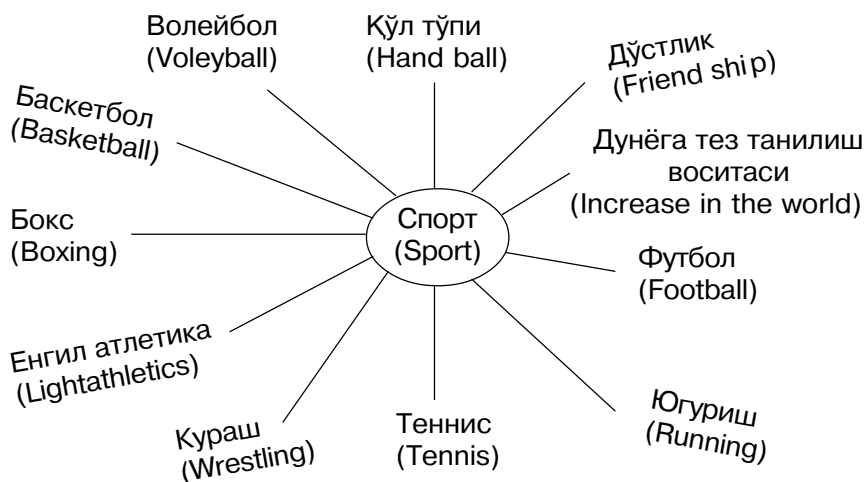
Дарснинг “Чақириқ” босқичида ўқувчиларни фаоллаштириш мавзу мазмун-моҳиятини ҳис этиш, англаб етиш жараёнига тайёрлаш каби мақсадлар кўзда тутилади.

Мазкур босқичда ўқувчи ўзининг мавзу бўйича билганлари ва ўқитувчининг қисман йўлланмаси билан маълум бир тасаввур ҳосил қилганидан кейин машғулотнинг “*Англаш*” босқичида мавзуни ўзлаштириш жараёни нисбатан осонроқ ва қизиқарлироқ ўтади. Дарснинг “*Фикрлаш*” босқичига келиб ўқувчида мустақил фикрлаш имконияти вужудга келади.

Дарс кластер усули билан бошланади. Бунда ўқитувчи синф тахтасига очқич сўз бўлган *Спорт* сўзини ёзади ва ўқувчиларга ушбу сўз билан боғлиқ бўлган сўзлар топишни таклиф қилади. Ўқувчилар сўз айтадилар. Ўқитувчи эса ушбу сўзларни синф тахтасига ёзиб боради.

Ўқитувчи ўқувчилар билан билдирилган фикрлар юзасидан қисқача савол-жавоб ўтказади.

Дарснинг “Англаш” босқичида ўқитувчи ўқувчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлади. Дарсликдаги матндан ке-

либ чиққан ҳолда гуруҳларга куйидагича топшириқлар беради:

1. “Спорт” (Sport) гуруҳи иштирокчилари мустақиллик йилларида спортнинг аҳволи, аҳамияти, умуман, спорт ҳақида маълумот берадилар.

2. “Спортчилар” (Sportsman) гуруҳи аъзолари нега бу соҳани танлаганликлари, бугунги кундаги ютуқлари, иштирок этган олимпиада ва мусобақалардан олган таассуротлари ҳақида баён қиладилар.

3. “Ўқувчилар” (Pupils) гуруҳи топшириқ мазмунидан келиб чиқиб ўқувчилар учун яратилган имкониятлар, “Умид ниҳоллари” мусобақаларининг улкан имкониятлар манбаи эканлиги ҳақида маълумотлар келтиришади.

4. “Талабалар” (Students). Ушбу гуруҳ аъзолари талабаларнинг спортдаги ютуқлари, босқичли “Баркамол авлод”, “Универсиада” мусобақаларидан кўзланган мақсад ва натижалар ҳақида фикр юритадилар.

Сўнгги 5-гуруҳ “Шарҳловчилар” (Observers) деб номланади. Бу гуруҳ аъзолари, умуман, юқоридаги тўртала гуруҳга берилган топшириқ юзасидан танқидий ва таҳлилий фикрлар билдириб, улар келтирган маълумотларни шарҳлайдилар.

Топшириққа 10 дақиқа вақт ажратилади. Топшириқ тугагач, тақдимот ўтказилади. Ўқувчиларнинг жавоблари тингланади, топшириқни яхши бажарган гуруҳлар рағбатлантирилади.

Дарснинг “Фикрлаш” босқичида иш “Синквейн” усулида

олиб борилади. Ўқитувчи матн мавзусидан келиб чиққан ҳолда синквейн ёзиш қоидадини тушунтиради.

“Синквейн” маълумотларни синтезлаш (бир бутунга келтириш)-га ёрдам берадиган 5 қатордан иборат оқ (қофияланган) шеър-дир. Синквейн ёзиш қоидалари қуйидагича:

1-қатор: мавзуни (от сўз туркумига оид) бир сўз ёрдамида танлаш.

2-қатор: мавзуни иккита сўз билан ифодалаш (2 та сифат).

3-қатор: ушбу мавзу бўйича ҳаракатларни ифодалаш (3 та феъл ёки равишдош).

4-қатор: 4 та сўздан иборат исталган сўз туркумидан фойдаланиб, мавзуга муносабат, ҳис-ҳаяжонни ифодалаш.

5-қатор: мавзу синонимини бирор сўз билан такрорлаш (мавзуга синоним сўз топиш).

Қоидалар ўқувчиларга тушунтирилгач, синф тахтасига “Дўстлик” сўзининг синквейни намуна сифатида ёзиб кўрсатилади.

Ўқувчиларга эса “Спорт” сўзининг синквейнини тузиш топшириғи берилади. Топшириққа 8 дақиқа ажратилади. Вақт тугагач, ўқувчилар топшириқнинг жавобини ўқиб берадилар. Топшириқ тахминан қуйидагича бажарилиши мумкин:

1-қатор: Спорт (the first row). Sport.

2-қатор: Шиддатли, ҳаяжонли (the second row). Strong, power.

3-қатор: Инсонни мунтазам бирор спорт тури билан шуғулланишга ўргатади, куч беради, илҳомлантиради (the third row). To learn, to help, to maintain.

4-қатор: Қалбларга ғурур бағишлайди (the fourth row). Sport gives a pleasure to hlarts.

5-қатор: Дўстлик риштаси дунёга танилиш воситаси (the fifth row). Relation of friend ship, increase in the world.

Бунда, албатта, ўқитувчининг ёрдами керак бўлади. “Синквейн” усули орқали:

а) ўқувчиларнинг сўз туркумларига оид билимлари янада мустаҳкамланади.

б) уларда ижодий тафаккур, мустақил фикрлаш, ёзма нутқ, гап туза олиш кўникмалари шакллантирилади.

Дарс якунида ўқувчилар жавоблари баҳоланади ва сўз туркумларини қатнаштириб, “Ўзбекистонда спорт” мавзусида матн тузиш уйга вазифа қилиб берилади.

Дилдора РЎЗМЕТОВА,
Урганч Давлат университети ўқитувчиси.

Навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов

Ўтган XX аср мобайнида ўзбек навоийшунослик фани катта ютуқларни қўлга киритди. Энг аввало, шоир асарларининг тўла жилдлиги нашр этилди. Алишер Навоий асарларининг эълон қилинган матнларидан то назарий тадқиқотларга қадар - буларнинг барчаси соҳанинг муҳим ютуқларидандир. Олиб борилган тадқиқотларнинг кўлами шу қадар кенги, бугунги кунда биз адабиётшунослигимиз таркибида унинг ажралмас қисми - навоийшунослик фани бир мактаб сифатида¹ шаклланганлигини кўрамиз. Навоий ижоди ва поэтикасини ўрганиш борасида Фитрат, С.Айний, О.Шарафиддинов, Ҳ.Сулаймонов, М.Шайхзода, Ойбек, Н.Маллаев ҳамда И.Султонлар томонидан амалга оширилган ишлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Улардан кейинги авлод вакиллари орасида соҳа ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган олимлардан адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметовнинг ўрни ўзига хосдир.

Абдуқодир Ҳайитметов серқирра илмий ва ижодий фаолияти давомида ўзбек ва Шарқ мумтоз адабиёти, адабиётшуносликнинг назарий масалалари, матншунослик ва манбашуносликка доир кўплаб тадқиқотларни яратди. Профессор Т.Мирзаев бир ўринда: “Зукко олим Абдуқодир Ҳайитметов катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. У бу йўлда нимагаки эришган бўлса, буларнинг барчаси ўзбек адабиётшунослиги тараққиётининг муайян жиҳатларини ўзида тўла акс эттириб, фаннинг бу соҳаси ривожига арзирли ҳисса бўлиб қўшилган”² дея қайд этади.

Олим илмий фаолиятида улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижоди ва поэтикасини ўрганиш асосий ўрин тутди. Унинг дастлабки мақолалари 50-йиллардаёқ нуфузли нашрларда эълон этила бошлади. Хусусан, “Алишер Навоий поэтик маҳорат ҳақида” (1958), “Мажолис ун-нафоис” ҳақида мулоҳазалар” (1958), Москвада чоп этиладиган “Народы Азии и Африки” журналида эълон қилинган “Алишер Навоий шахмат ҳақида” (1961 йил, 6-сон), “Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда қимматли манба”, “Алишер Навоийнинг сарбадорларга муносабати” сингари ма-

қолаларида шоир фаолиятининг турли қирралари тадқиқ этилган.

А.Ҳайитметов “Навоий поэтик маҳорат ҳақида”³ номли мақоласида “Мажолис ун-нафоис” асари мисолида шоирнинг поэтик маҳорат, адабиётнинг ижтимоий вазифаси, шакл ва мазмун, анъана ва ўзига хосликлар ҳақидаги фикрлари унинг турли асарларида мавжудлигига эътиборни қаратади. У “Навоийнинг поэтик маҳорат ҳақидаги фикрлари умумий, абстракт фактлар билан эмас, балки реал фактлар билан ўз салафлари, айниқса, замондошлари ижоди билан яқиндан боғлангани учун ҳам қимматлидир”⁴ деган хулосага келади.

Абдуқодир Ҳайитметовнинг диққат марказида Навоийнинг адабиётшуносликка доир фаолиятини ўрганиш масаласи туради. Эътиборлиси шундаки, олимнинг юқорида қайд этилган мақоласидан тортиб, “Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари” (1959), “Навоий лирикаси” (1961), “Навоийнинг ижодий методи масалалари” (1963) каби фундаментал тадқиқотларида ҳам бу жиҳат янада ривожлантирилди.

Маълумки, Алишер Навоий адабий-эстетик қарашлар ривожидан ҳам салмоқли ўрин тутган назарий ва тадқиқотчидир. Бу масалани ўрганишга ўтган асрнинг 30-40-йилларида киришилган бўлса-да,⁵ йирикроқ тадқиқот яратилмаган эди. Улуғ шоир адабий-эстетик қарашларини махсус ўрганишга бағишланган биринчи йирик тадқиқот сифатида олим ўзининг “Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари” асарини яратди. Бунда муаллиф Навоий давридаги адабий танқидчилик ҳамда бу жараёнда Навоийнинг тутган ўрнини тадқиқ этади ва “Бу ўринда унинг (Навоийнинг - З.Қ) қўлёмалар устида синчковлик билан ишлашни, ҳар бир фактни қайта-қайта текшириб чиқишга интилишни, илмий йўсинда таҳлил этганлигини махсус таъкидлаш зарур”⁶, дейди.

Навоий лирикасининг тадрижий тараққиёти, унинг мавзулар кўлами, образлар тизими, санъаткорлик маҳорати каби масалалар тадқиқига бағишланган “Навоий лирикаси” китоби ҳам “Навоий лирикасининг муҳим хусусиятларини ёритган дастлабки йирик тадқиқотлардан бири сифатида аҳамиятлидир”.⁷ Шоир лирикасига доир текширишлар М.Шайхзода, Ойбек, Ё.Исҳоқовлар ишларида ҳам ўз аксини топган. Шундай бўлишига қарамай, олимнинг мазкур тадқиқоти Навоий лирикасига доир яхлит тадқиқот сифатида ажралиб туради. Хусусан, озарбайжон адабиётшуноси

Акрам Жаъфар “Навоий лирикаси” китоби ҳақида: “Яқин Шарқ халқлари, биринчи навбатда туркий халқлар поэтикасига қўшилган катта ҳисса ва бу соҳада олға қўйилган катта қадамдир”, - деб ёзган эди.

Абдуқодир Ҳайитметов Навоийнинг адабиётшуносликка доир фаолиятини, ижодий методини ўрганиб “Навоийнинг ижодий метод масалалари” (1963) номли йирик монографиясини яратди. У “Улуғ шоир шеърий услубига доир”, “Навоийнинг шеърий маҳорати ҳақида”, “Навоий лирикасида реалистик моментлар ва элементлар”, “Алишер Навоийнинг услуби муаммолари” сингари қатор илмий мақолаларида улуғ мутафаккирнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги фикрлари, адабий-эстетик қарашлари, лирик меросининг гоёвий-бадиий таҳлили юзасидан илмий кузатишларини баён этди, Шарқ адабиётидаги ижодий метод масаласини Фарб ва юнон адабий эстетик қарашлари билан муқояса қилди.

Ёзувчининг ижод лабораториясини ўрганиш унинг санъаткорлик сирлари билан чуқурроқ танишиш имконини берадиган муҳим омил ҳисобланади. Бу борада Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Навоий ижодида таҳрир масаласи”, “Навоийнинг текстологик тадқиқотлари ва уларнинг тақдири ҳақида” номли мақолаларида бевосита Навоийнинг ижод жараёнидаги фаолиятига эътибор қаратилган. Бунда шоирнинг ижодкорлик масъулияти, ўз ишига бўлган талабчанлиги, асарларини қайта-қайта ишлагани кўрсатилган.

Олим Навоийнинг ўз асарларини маълум вақт ўтказиб таҳрир қилганини, айрим шеърий мисраларни қайта ишлаганини, баъзи ҳолларда мисралар сонини кўпайтиргани ёхуд қисқартирганини далиллар билан исботлайди ва “Навоий ўз шеърларини айрим ўринларда қайта таҳрир қилган ва буни ўзига ор деб билмаган. Бу унинг шеъриятининг яна ҳам юксалишига олиб келган”⁸ деган хулосага келади.

Алишер Навоий асарлари илмий-танқидий матнларининг нашр этилиши ўзбек матншунослигининг муҳим ютуғи бўлди. 50-60-йилларда улар хусусида таҳлилий мақолалар ҳам пайдо бўла бошлади. Бу борада Абдуқодир Ҳайитметов “Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида”, “Текстологик хато - бош хато”, “Навоий “Хамсаси”нинг қўлёзмаларини ўрганиш”, “Ҳазойин ул-маоний” нашри тўғрисида” каби мақолаларини яратиб, уларда матн қай йўсинда нашрга тайёрланмоғи кераклигини кўрсатиб, матншуносликнинг ютуқ ва камчиликларини таҳ-

лил этган. Олим матншуносликда амалга оширилган ишларнинг ўзбек маданиятида, хусусан, навоийшуносликда тутган ўрнини эътироф этган ҳолда бир қатор камчиликларни ҳам кўрсатиб ўтган.

А.Ҳайитметовнинг мумтоз шоирларимиз меросини нашрга тайёрлашдаги фаолиятини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Олим нашрга тайёрлаган Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” (1974), “Шайх Санъон” (1962), Турдининг “Шеърлар” (1971), Машрабнинг “Танланган шеърлар” (1960-1961), Қул Убайдийнинг “Вафо қилсанг” (1994), Комилнинг “Девон”и (1975, В.Мўминов билан ҳамкорликда), Мирзо Улуғбекнинг замондоши, биринчи ўзбек адабиётшунос олими Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг адабиёт назариясига оид “Фунун ул-балоға” (2002-2003) асари ва бошқалар бунга яққол мисол бўла олади.

Таниқли адабиётшунос олим адабий меросимиз тарихи ва назарий масалаларини ўрганиш билан изчил шуғулланган. Унинг “Навоий даҳоси”, “Ҳаётбахш чашма”, “Табаррук излар изидан”, “Мерос ва ихлос” каби китоблари, Мустақиллик даврида эълон қилинган “Навоийхонлик суҳбатлари”, “Темурийлар даври ўзбек адабиёти”, “Адабий меросимиз уфқлари” сингари мақолалар тўпламлари адабиёт мухлисларига яхши маълум.

Абдуқодир Ҳайитметовнинг бизга мерос қилиб қолдирган илмий тадқиқотларида кўтарилган ҳар бир масала алоҳида махсус ўрганишни, унинг илмий мероси монографик жиҳатдан тадқиқ қилинишни талаб этади.

**Зариф ҚУВОНОВ,
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт
институтининг тадқиқотчиси.**

1 С.Фаниева. Навоийшунослигимизнинг муҳим ютуғи //“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1966 йил. 1-сон. 70-б.

2 Т.Мирзаев. Зукко олим // “Мулоқот” журнали, 1996 йил. 6-сон. 45-б.

3 А.Ҳайитметов. Навоий поэтик маҳорат ҳақида // “Шарқ юлдузи” журнали, 1958 йил. 5-сон. 143-151-б.

4 Ўша манба, ўша бет.

5 А.Саъдий. Адабиёт олими ва танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий// “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1938 йил, 11-12-сонлар.

6 А.Кулжаев. Илм ва ижод олами. Т., 1980, 87-б.

7 Н.Маллаев. Асрлар эътирофи ва таъзиими. Т.: Фан, 1978. 50-б.

8 А.Ҳайитметов. Навоий даҳоси. Т.: Фан, 1970. 155-б.

SO‘RAGAN EKANSIZ

Муҳийми ёки Муҳйи?

Мустақиллик шарофати ила урф-одатларимизга, аждодларимизнинг маданий-маърифий меросларига бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Истиқлол ҳар бир соҳа вакиллари зиммасига ниҳоятда муҳим ва жиддий вазифани – халқимиз, миллатимиз келажаги йўлида фидокорона тер тўкиш масъулиятини юклади. Мазкур масъуллик адабиётшунослигимиз фани олдига ҳам бир қатор муҳим вазифаларни қўйди. Ўз даврида халқимизнинг меҳру муҳаббатини қозонган, бироқ ҳаёти, ижодий фаолияти баъзи сабабларга кўра эътибордан четда қолиб келган кўплаб истеъдод соҳиблари ижодларини тадқиқ этишга бўлган саъй-ҳаракатлар ҳам адабиётшуносларимизнинг юқорида таъкидланган масъулиятни чуқур ҳис этаётганликларидан далолатдир.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳитида Муқимий, Фурқат, Завқийлар қаторида халқимиз томонидан ардоқлаб келинган Қорий, Писандий, Зорий, Муҳаййир, Рожий, Муҳсиний каби ўнлаб шоирларнинг ижодий мероси тадқиқ этила бошлади. Ижодий фаолияти чуқур ўрганишга, бой адабий мероси тадқиқ ва тарғиб қилишга лойиқ бўлган табарруқ сиймолардан бири Қўқон адабий муҳитининг кўзга кўринган ижодкори Муҳйиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли Муҳйидир.

Ўз замонасининг моҳир хаттоти, истеъдодли ва бадеҳагўй шоири ҳамда ажойиб тарихнависи, замондошлари томонидан “тожуш-шуъро”, “шоҳи шоирон” дея юксак эъзозланган Муҳйиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли Муҳйи 1835 йилда Фазна шаҳрида таваллуд топган. Бу маълумот унинг 1318 ҳижрий (1900-1901 милодий) йилда битилган ва ҳозирда қўлёзма нусхаси ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимида 604-инвентарь рақами билан сақланаётган “Тарих” (“Тарихи Муҳйи Хўқандий”) асарида келтирилган¹. Шоирнинг отаси Афғонистоннинг Қандаҳор шаҳридан бўлган Муҳаммад Ризо охунд Фазнадаги йирик мадрасалардан бирининг бош мударриси бўлган. Шоирнинг асл исми Муҳйиддин бўлиб, Муҳйи унинг адабий тахаллусидир.

Кейинги пайтларда адабиётшунослиқда ижодий фаолияти ян-

гидан тадқиқ этилаётган айрим адибларимиз исмларида, тахаллусларини беришда иккиланган кузатилмоқда. Шундай ҳолат Мухйи ижодини ўрганиш жараёнида ҳам кузатилади. Хусусан, *Мухйиддин* арабчада *динни тирилтирувчи, динга ҳаёт бахш этувчи* деган маъноларни ифодалайди. Мухйиддин ўзбек тилида исм сифатида қабул қилинган бўлса-да, у икки сўз: Мухйи ва *аддин* сўзлари қўшилишидан ҳосил бўлган изофа сўздир. Кўришиб турибдики, шоир тахаллуси унинг исмига бевосита алоқадор. Маълумки, араб тили грамматикаси *сарф* ҳамда *наҳв* (синтаксис ва морфология) деб аталувчи икки бўлимдан иборат. Сарф илмида Мухйи сўзига шундай таъриф берилади: *Мухйи* сўзи аслида *Мухйийун* кўринишига эга. Мазкур ўринда замма “ё” га сақил (огир) бўлгани учун “ё” нинг заммасини ташлаб юбориш лозим. Натижада *Мухйийн* сўзи ҳосил бўлади. Ҳарфи иллат “ё” билан танвинлик *нун* ўртасида икки сокин кетма-кет бир жойда келиб қолганлиги боисидан ҳарфи иллат “ё”ни ҳазф қиламиз (ташлаб юборамиз). Натижада *Мухйийун* сўзи *Мухйин* тарзида намоён бўлади.¹

Тадқиқотлар жараёнида шоир тахаллуси турли манбаларда турлича қўлланилганлигига гувоҳ бўлдик. “Адабий мерос” журналининг 1989 йил 4-сонида ЎзРФА қўлёзмалар институти фондида сақланаётган қўлёзма ҳамда тошбосма баёзларнинг илмий тавсифи келтирилган бўлиб, унда мазкур тахаллус *Мухйи* тарзида ифодаланган. Худди шу тарзда қўллаш ҳолатини “Тазкираи Қайюмий”да ҳам кўриш мумкин. Профессор Ш.Юсупов эса шоир тахаллусини *Мухйи* кўринишида ифодалайди². Адабиётшунос Н.Зоҳидов ҳам мазкур тахаллусни *Мухйи* шаклида қўллайди³. И.Абдуллаев “Ҳамиша мақсади хилват... (Хилватий ва Қўқон адабий муҳити)” номли мақоласида Мухиддин Мухаммад Ризо охунд ўғлининг адабий тахаллусини *Мухйий* тарзида ифодалаган⁴. Биз эса, мазкур тахаллуснинг қандай ёзилиши керак деган саволга юқорида келтирган илмий тавсифимизга асосан жавоб беришни лозим топдик. Назаримизда, тахаллусни *Мухйи* ёки *Мухйий* тарзида қўллаш ҳолатлари тўғри бўлса-да, *Мухйи* тарзида қўллаш сўз ўзагига жиддий зарар етказди. Бу эса сўз маъносининг бузилишига сабаб бўлади. Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади. Хўш, нега *Мухйи* ҳам, *Мухйий* ҳам тўғри вариант сифатида танланди? Бу саволга эса бизнинг жавобимиз шундай: *Мухйи* исми фоил (бажарувчининг исми) бўлиб, араб тили сарф фани қоидаларига мос равишда тўғри қўлланган. *Мухйий* эса *Мухйидан* бир ҳарф зиёдалиги билан

фарқ қилади. Бу зиёда ҳарф эса, юқорида айтиб ўтганимиздек, сўзнинг асл ҳолатида мавжуд бўлиб, биз уни сарф илми қонун-қоидаларига мувофиқ ҳазф қилган эдик. Қисқа қилиб айтганда, *Муҳйий* сўзидаги ё ни тахаллусларда одатга кўра қўшилиши шарт бўлган *-й, (-ий)* қўшимчаси ўрнида қабул қилиш ҳам мумкин. Бироқ масаланинг адабиётшуносликда муҳим бўлган ва барча музокараларга аниқлик кирита оладиган бошқа бир томони ҳам бор. Масаланинг бу томони аруз вазни билан боғлиқ, албатта. Қуйидаги байтларга бир диққат қилайлик:

*Ҳар ки-ши-нинг / бу жа-ҳон-да / дил-да бир мақ / су-ди бор,
Муҳ-йи сан-дин / ўз-га, ё-рим, / ҳу-ру гул-мон / ис-та-мас.*⁵
(-v- - / -v- - /-v- - / -v-)

Ёки:

*Жо-ми ваҳ-дат / лут-ф э-тиб, ишқ / аҳ-ли-ға
Муҳ-йи-ни ҳам / мас-ту саҳ-бо / ай-ла-динг.*
(-v- - / -v- - / -v-) (299).

Ёки:

*Муҳ-йи-ға лутф / ай-ла-санг маҳ / шар ку-ни ан / да не ғам,
Бор-дур ум-ме / дим ша-фо-ат / Мус-та-фо-дин / ё Ҳа-физ.*
(-v- - / -v- - /-v- - / -v-) (291).

Ёки:

*Даҳ-р бо-ғи / бе-ба-қо-дур, / Муҳ-йи ҳар фир / қа ке-либ,
Суб-ҳ тар-ҳи / баз-м ай-лаб, / шо-м йиғ-ди /лар би-сот.*
(-v- - / -v- - /-v- - / -v-) (289).

Демак, рамал баҳрида битилган мазкур байтларни тақте қилиш жараёнида тахаллусни *Муҳйий* эмас балки, *Муҳйи* кўринишида қўллаш мақсадга мувофиқ эканлиги ойдинлашади. Шунинг учун ҳам биз *Муҳйий* ҳолатининг ҳам тўғри эканлигини эътироф этган ҳолда, *Муҳйи* шаклда қўллаш маъқул, деган фикрдамиз.

**Аҳадхон МУҲАММАДИЕВ,
СамДУ ўқитувчиси.**

1 Ш Юсупов. *Муҳйи Хўқандий* // Шарқ юлдузи, 2002 йил.1-сон. 111-120-б.

2 Шу асар, 111-120-б.

3 Н.Зоҳидов. *Муҳиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли Муҳйи* // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994 йил. 3-сон. 46-48-б.

4 И.Абдуллаев. *Ҳамиша мақсади хилват...* (Хилватий ва Қўқон адабий муҳити) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000 йил, 24 март.

5 М.Хўқандий. *Девони Муҳйи*. Т., 1911, 283-б. Ҳожи Абдуррауф нашри (ЎзРФАШИнинг тошбосма асарлар фондида 3220 инвентарь рақами билан сақланмоқда). Кейинги мисоллар ҳам ушбу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилган.

Ўз ва ўзлашма исмлар ҳақида

Маълумки, атоқли отлар ўз семантикасига эга. Улар кўпинча турдош отлардан ҳосил бўлади. Ўзбек тилидаги исмларни ифодаловчи сўзлар семантик-этимологик жиҳатдан ўз ва ўзлашма қатламга оиддир. Аввало, шуни айтиш керакки, туркий (ўзбекча) исмлар ўзбек тилининг ички ресурсини ташкил қилса, асли форс-тожикча, арабча, мўғулча, санскритча, хитойча, ҳиндча, русча номлар ўзлашган исмлар гуруҳидан иборатдир. Демак, ўз ва ўзлашганлик тушунчалари антропонимия фани учун ҳам тегишлидир. Қисқаси, тарихий этимологик қатламлар тушунчасини атоқли отлар учун, жумладан, ўзбек антропонимияси тизими учун ҳам қўллаш мумкин. Атоқли от, жумладан, исмлар ҳам тилдаги оддий, яъни турдош сўзлар (апеллятивлар)дан ясалади. Бу ҳам атоқли отнинг қайси қатламга мансуб бўлишини белгиловчи муҳим омилдир. Масалан: *Турғун*, *Турсун*, *Бердикул*, *Қўйсин*, *Бобокул* каби исмлар моҳиятан ўзбек исмларнинг туркий (ўзбекча) қатламига мансуб. Чунки бу исмлар негизида ётган сўз ва шакллари ўзбекчадир ва бу исмларни ўзбек халқи (кенг маънода туркий халқлар) ижод қилган.

Шу билан бирга, ўзбек тили антропонимияси тизимидаги *Абдуқодир*, *Абдуваҳоб* каби номлар ўзбек миллатига мансуб шахслар исмлари бўлса-да, ўзлашма қатламга мансуб, чунки бу исмлар негизида ётган луғавий материал арабчадир¹. Шунингдек, оддий луғавий бирликларнинг бир тилдан иккинчи тилга ўзлашиши кўп ҳолларда сўзда ифодаланган тушунчага оид нарсанинг ўша тил эгаси бўлган халқ турмушига кириб бориши билан боғлиқ бўлади. Исмлар эса *инсон*, *одам*, *киши*, *шахс* тушунчасини ифода этади ва улар кишининг атоқли отидир. Усмон, Зайнаб, Али, Умар исмлари аслида араб миллатига мансуб кишиларнинг атоқли оти бўлиб, кейинчалик ўзбек тилига ўзлашган. Бу номларнинг ўзбек тилига ўзлашиши уларнинг маъноси билан боғлиқ бўлган тасаввур ва тушунчаларнинг ўзлашиши натижасидир.

Демак, номларнинг ўзлашиши ҳаётимизга улар ҳақидаги тушунчалар, тасаввурлар, ғояларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Жумладан, ўзбек тилидаги исмларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, улар асосан соф туркий-ўзбекча, форс-тожикча, арабча ва мўғулча исмлардир. Шулардан энг қадимийси туркий исмлар бўлиб, форс-тожикча ва арабча исмлар кейинчалик ўзлаштирилган.

Шу билан бирга, исмларнинг ичида ўзаги арабча бўлиб, уларга туркийча унсурлар қўшилганлари ҳам бор. Масалан: Азим, Азима, Азизқул, Абдуазиз, Жаббор, Абдужаббор, Карима, Карим, Абдукарим, Абдулло, Раззоқ, Раҳим, Абдурахим, Раҳмонқул, Қодирқул, Абдуқодир каби исмлар шулар жумласидандир. Ўзбек тилидаги баъзи исмлар нур сўзидан ясалган бўлиб, диний тушунчалар билан боғлиқдир. Нур сўзи аслида диний тушунча бўлиб, худонинг марҳамати, меҳри сингари маъноларни англатган. Масалан, Нурилло, (Нури оллоҳ), Нуриддин (Нуридин), Нурмат (Нурмухаммад), Нуржон, Нурман, Нуртой, Нурхўжа, Нурқобил, Нурсайид, Нурали, Нурбой сингари исмлар шулар жумласидандир.

Ўзбек тили антропонимикасидаги бир қатор исмлар форс-тожикча сўзлардан ясалган бўлиб, бу гуруҳдаги номларнинг кўпиди гўзаллик, нафислик, мулойимлик, мардлик ва ботирлик тушунчалари ифодаланган. Масалан: Баҳром, Даврон, Гавҳар, Гулнор, Гулшан, Дилдор, Зебо, Меҳри, Нигора, Офтоб, Барно, Анор, Деҳқон, Гулбаҳор, Гулшод, Жаҳон, Зумрад, Панжи, Чаман, Райҳон ва бошқалар.

Ўзбек тили лексикасидаги форс-тожикча сўзлар бу икки халқнинг узоқ ўтмишга эга бўлган тарихий алоқалари ва ўзаро ҳамкорликлари натижасида ўзлашгандир.

М.НОРҚУЛОВА,
Термиз Давлат университети катта ўқитувчиси.

1 С.Раҳимов, Б.Умурқулов, А.Эшонқулова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Янги аср авлоди, 2001. 35-37-бб.

Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Таҳририятга келган қўлёзмалар таҳлил этилмайди ва муаллифларга қайтарилмайди.

Босмаҳонага 20.09.2005 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз формати 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 9,76. Шартли табағи 4,65. Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади 8890 нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нархда.

Журнал индекси: 872

"PressTIJ-PRINT" босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., Махтумқули кўчаси, 1-уй.